MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETO
ŽMOGAUS IR VISUOMENĖS STUDIJŲ FAKULTETO
EDUKOLOGIJOS IR SOCIALINIO DARBO INSTITUTAS

INGA JOKUBYNIENĖ
SOCIALINIO DARBO MAGISTRANTŪROS IŠTĘSTINĖS STUDIJOS

SUAUGUSIŲJŲ ASMENŲ, TURINČIŲ PROTINĘ NEGALIĄ, SAVARANKIŠKUMO UGDYMAS DIENOS CENTRUOSE

Magistro baigiamasis darbas

Darbo vadovas:
Doc.dr. Rita Raudeliūnaitė

Vilnius, 2022 m.

TURINYS

Paveikslų sąrašas.... 3
Lentelių sąrašas.... 4
ĮVADAS.... 5
1. SUAUGUSIŲ ASMENŲ SU PROTINE NEGALIA SAVARANKIŠKUMO UGDYMO GALIMYBĖS.... 11
1.1. Negalios ir protinės negalios samprata 11
1.2. Asmenų su protine negalia teisės į savarankiškumą teisinis reglamentavimas 13
1.3. Asmenų su protine negalia savarankiškumo galimybės 15
1.4. Socialinė įtrauktis kaip asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymo prielaida . 20
1.5. Mokymo(si) ir į(si)darbinimo aktualumas skatinant asmenų su protine negalia savarankiškumą 24
2. DIENOS CENTRŲ VAIDMUO UGDANT ASMENŲ SU PROTINE NEGALIA SAVARANKIŠKUMĄ.... 28
2.1. Dienos centrų veiklos ir jų teikiamų paslaugų reglamentavimas Lietuvoje 28
2.2. Dienos centrų organizuojamų veiklų įtaka asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymui 30
2. SOCIALINIŲ DARBUOTOJŲ PATIRTIS UGDANT ASMENŲ, TURINČIŲ PROTINĘ NEGALIĄ, SAVARANKIŠKUMĄ DIENOS CENTRUOSE 35
2.1. Tyrimo metodologija 35
2.2. Tyrimo duomenų analizė.... 39
2.2.1. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo vertinimas 39
2.2.2. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų artimųjų vaidmuo skatinant savarankiškumą.... 45
2.2.3. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo skatinimas dienos centre 50
2.2.4. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo sunkumai ir jų sprendimas dienos centre.... 62
IŠVADOS **68**
REKOMENDACIJOS **70**
LITERATŪRA.... **71**
SANTRAUKA.... **78**
PRIEDAI **80**

Paveikslų sąrašas

1 pav. Socialinės įtraukties modelis.....22
2 pav. Tyrimo organizavimo etapai.....36
3 pav. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo vertinimas.....39
4 pav. Informacijos apie protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo įgūdžius gavimo šaltiniai.....40
5 pav. Savarankiškumo įgūdžiai, kurių stokoja protinę negalią turintys asmenys 42
6 pav. Veiksniai, turintys įtakos protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymui dienos centre.....43
7 pav. Asmenų su proto negalia savarankiškumo skatinimas namuose.....45
8 pav. Šeimos įsitraukimas į asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą 46
9 pav. Proto negalią turinčio suaugusio asmens savarankiškumo ugdymo namuose veiksniai.....48
10 pav. Proto negalią turinčio suaugusio asmens savarankiškumo ugdymas dienos centre.....50
11 pav. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo įgūdžiai, jų skatinimo būdai..51
12 pav. Dienos centro darbuotojų metodinių žinių apie suaugusių protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymą šaltiniai.....56
13 pav. Socialinių darbuotojų profesinė kompetencija ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą.....57
14 pav. Šeimos ir dienos centro bendradarbiavimo sritys ugdant suaugusių protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą 58
15 pav. Dienos centro bendradarbiavimas su kitomis institucijomis 60
16 pav. Suaugusių protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymo sunkumai 62
17 pav. Kylančių sunkumų sprendimo būdai, siekiant gerinti asmenų su protine negali savarankiškumo ugdymą dienos centre.....65

Lentelių sąrašas

1 lentelė. Pagrindiniai įgalinimo aspektai.....32
2 lentelė. Asmeninės pagalbos elementai.....33
3 lentelė. Tyrimo dalyviai.....37

ĮVADAS

Temos aktualumas. Neįgalieji yra ypač pažeidžiama visuomenės dalis. Lietuvoje 2020 m. nurodomas bendras asmenų su negalia skaičius – 214319 suaugę asmenys (Neįgalumo statistika ir dinamika, 2020). Iš jų – 29425 asmenims pripažįstamas įvairaus sunkumo intelekto sutrikimas (Sergančių asmenų skaičius pagal diagnozių grupes (prisirašę ligoniai), 2018). Nors bendras neįgaliųjų skaičius linkęs nežymiai mažėti (2019 m. buvo apie 236 000 asmenys su negalia, sudarę 8 proc. visų šalies gyventojų), tačiau neįgaliųjų teisių užtikrinimas išlieka aktualia problema (Asmenų su negalia socialinė integracija, 2020). 2010 m. Lietuva, ratifikuodama Jungtinių Tautų Neįgaliųjų teisių konvenciją (2006), įsipareigojo „įgyvendinti Konvencijos nuostatas savo įstatymuose ir praktikoje diegti lygybės bei nediskriminavimo, pagarbos asmens prigimtiniam orumui, savarankiškumui, įskaitant laisvę rinktis, prieinamumo prie visuomenės išteklių, lygybės prieš įstatymą, gyvenimo savarankiškai ir įtraukties į visuomenę principus“ (Grigaitė ir Jurevičiūtė, 2020, p. 2). Aktuali ir Europos Tarybos 2017–2023 m. strategija dėl negalios (2017), kurioje pabrėžiama neįgaliųjų dalyvavimo visose gyvenimo ir visuomenės srityse galimybė, įgyvendinant visas žmogaus teises ir užtikrinant neįgaliųjų lygiateisiškumą. Kadangi „neįgaliųjų socialinės integracijos politika Lietuvoje pastaraisiais metais keičiasi nuo šalpos ir palaikymo link pačių asmenų su negalia gebėjimo integruotis į socialinį gyvenimą“ (Asmenų su negalia socialinė integracija, 2020, p. 5), ypač svarbus vaidmuo tenka neįgaliųjų savarankiškumui ir jo skatinimui.

Akcentuojant asmenų su negalia savarankiškumą, kaip vieną iš svarbių žmogaus teisių užtikrinimo aspektų, atkreipiamas dėmesys į asmenų su negalia lygias galimybes bei jų užtikrinimą pasirenkant savo gyvenamąją vietą, asmenis, su kuriais norima kartu gyventi, galimybę naudotis įvairiomis paslaugomis, taip pat ir asmeninės pagalbos paslaugomis, šių paslaugų ir individualių poreikių atitikimą. Savarankiškumas skatinamas užtikrinant asmenims, turintiems negalią, teisę į darbą, dalyvavimą darbo rinkoje, galimybes studijuoti ir tobulėti profesinėje srityje, „dalyvauti viešajame, kultūriniame ir politiniame visuomenės gyvenime“ (Grigaitė ir Jurevičiūtė, 2020, p. 3). Savarankiškumas laikomas svarbia įtraukties į visuomenę sąlyga, todėl jo užtikrinimas tampa ypač aktualus vykdant neįgaliųjų socialinę integraciją.

Neįgaliųjų socialinei integracijai aktuali Lietuvoje sukurta neįgaliųjų socialinės integracijos politikos formavimo pagrindą sudaranti teisinė bazė. Šios politikos įgyvendinimą skatina ir nevyriausybinių organizacijų, dirbančių neįgaliųjų socialinės integracijos srityje, įsitraukimas, valstybės ir savivaldybių institucijų, kaimo bei miesto bendruomenių veikla (Neįgaliųjų socialinės integracijos 2021-2023 metų veiksmų planas, 2019). Vis dėlto, vis dar nėra pakankamai duomenų apie asmenis su negalia teikiamas paslaugas, taip pat nepakankamai orientuojamasi į individualius

šių asmenų poreikius ir į teikiamą kompleksinę pagalbą, skatinančią jų savarankiškumą (Asmenų su negalia socialinė integracija, 2020).

Viena iš asmenims, turintiems protinę negalią, nestacionarias paslaugas teikiančių institucijų yra dienos centrai. Dienos centruose asmenims suaugusiems su negalia teikiamos socialinių įgūdžių ugdymo, palaikymo ir (ar) atkūrimo paslaugos (Socialinių paslaugų katalogas, 2006, III sk., 8.2 punktas). Siekiant ugdyti šių asmenų savarankiškumą, atsižvelgiant į jų individualius poreikius gali būti organizuojama kūrybinė, darbinė veikla, edukaciniai užsiėmimai, ugdomi savarankiško gyvenimo, darbiniai įgūdžiai ir kt. Remiantis Asmenų su negalia socialinės integracijos audito ataskaita (Asmenų su negalia socialinė integracija, 2020), dienos socialinės globos paslaugos vis dar neteikiamos vienuolikoje Lietuvos savivaldybių, nors dienos centro socialinių paslaugų laukiančiųjų suaugusiųjų asmenų su negalia skaičius didėja. Trūkstant dienos socialinės globos paslaugų, asmenys su negalia priversti kreiptis dėl ilgalaikės socialinės globos, o tai tampa kliūtimi jų savarankiškumo užtikrinimui.

Temos ištirtumas. Suaugusiųjų asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo ugdymas įvairiais aspektais domino užsienio šalių mokslininkus. K. Björnsdóttir, G. V. Stefánsdóttir, A. Stefánsdóttir (2015) apžvelgė protinę negalią turinčių suaugusiųjų gyvenimo autonomiją, susijusią su asmeniniu gyvenimu, tai yra namais ir kasdienine veikla. Autoriai pažymi, kad protinę negalią turintys žmonės, turėdami tinkamą paramą, gali tapti savarankiškesni ir sugebėti patys priimti jiems svarbius sprendimus. J. Sandjojo ir kt. (2019a) tyrė savitvarkos įgūdžių ugdymo poveikį žmonėms su proto negalia. Tyrimo rezultatai parodė, kad mokymai prisidėjo prie žmonių su protine negalia savitvarkos tikslų įgyvendinimo ir paramos poreikių sumažinimo šioje srityje. Taip pat šie mokslininkai (2019b) tyrė žmonių su protine negalia, jų teisėtų atstovų ir pagalbą teikiančių asmenų supratimą apie žmonių su protine negalia savarankiškumo skatinimo perspektyvas. Pasak tyrime dalyvavusių respondentų, žmonėms, turintiems protinę negalią, reikalinga kitų pagalba, tačiau dauguma jų nori būti savarankiškesni.

Atlikti specialistų ir šeimos narių pagalbos ugdant žmonių, turinčių protinę negalią, savarankiškumą galimybių tyrimai. Ch. Bigby, M. Whiteside ir J. Douglas (2019) analizavo šeimos narių ir pagalbos darbuotojų patirtį teikiant paramą suaugusiesiems, turintiems protinę negalią, jiems priimant sprendimus. Tyrimas atskleidė, kad siekiant padėti protinę negalią turintiems suaugusiems, susiduriama su sunkumais suvokiant protinę negalią turinčių asmenų poreikius. Šių poreikių suvokimui būtinos teorinės ir praktinės žinios bei įgūdžiai. M. Pallisera ir kt. (2018) tyrė, koks profesionalų vaidmuo skatinant žmonių su protine negalia savarankišką gyvenimą. Nustatyta, kad, norint pasiekti pažangos žmonių, turinčių protinę negalią, teisių į savarankišką gyvenimą srityje, būtina keisti paramos modelį, skatinti tokių žmonių sprendimų priėmimą ir stiprinti specialistų, dirbančių su protinę negalią turinčiais žmonėmis tarpasmeninio bendravimo ir

bendradarbiavimo įgūdžius. J. Sandjojo ir kt. (2018) analizavo mokymų poveikį specialistams, dirbantiems su protinę negalią turinčiais žmonėmis. Išvadose nurodoma, kad grupė protinę negalią turinčių žmonių, su kuriais dirbo apmokyti specialistai, parodė reikšmingą nepriklausomybės ir savarankiškumo padidėjimą, lyginant su kontroline protinę negalią turinčių žmonių grupe, su kuria dirbo neapmokyti specialistai. Atliktas tyrimas atskleidė specialistų mokymo ir jų profesinių įgūdžių tobulinimo aktualumą skatinant protinę negalią turinčių žmonių savarankiškumą ir įtrauktį į visuomenę.

Analizuojant žmonių, turinčių protinę negalią, mokymosi ir darbo galimybes bei patirtis, kaip jų savarankiškumo prielaidą, aktualus A. Akkerman, S. Kef ir H. Meininger (2017) tyrimas, kurio metu buvo analizuojamas žmonių, turinčių protinę negalią, pasitenkinimas darbu. Autoriai pateikia išvadą, kad pagrindinių psichologinių poreikių tenkinimas yra stipriai susijęs su aukštesniu pasitenkinimo darbu lygiu. Tai yra, jei žmogus, turintis protinę negalią, darbe pats gali priimti sprendimus, elgtis savarankiškai, jaustis susijęs su kitais dirbančiaisiais, galintis dirbti efektyviai bei sugebėti suvaldyti iššūkius, jis jaus pasitenkinimą darbu.

Tyrinėjamas ir įtraukties poveikis žmonių, turinčių protinę negalią, savarankiškumui. N.J. Wilson ir kt. (2017) analizavo palaikomosios įtraukties naudą žmonėms, turintiems protinę negalią. Autoriai pateikia išvadą, kad palaikomasis įsitraukimas skatina tokių žmonių gerovę, ugdo socialinį priklausomumą. Tyrimo dalyviai ne tik pripažino, kad jiems reikia įsitraukti į bendruomenės gyvenimą, bet ir tai, kad socialinė grupė įvairiai pakeitė jų gyvenimą. A. Manikas, E. W. Carter ir J. Bumble (2018) tyrinėjo įtraukiančią bendruomenės veiklą tarp studentų, turinčių ir neturinčių intelekto sutrikimų. Pastebėta, kad bendra veikla padėjo žmonėms, turintiems intelekto sutrikimų, ugdytis sprendimų priėmimo įgūdžius, tobulinti socialinius įgūdžius, užmegzti santykius su naujais žmonėmis, paskatino imtis naujų vaidmenų.

Negalią turinčių asmenų integraciją į darbo rinką, požiūrį į teikiamas socialines paslaugas, gyvenimą savarankiškai ir savarankiškumo ugdymo(si) sėkmės kriterijus tyrė įvairūs Lietuvos mokslininkai. N. P. Večkienė, Ž. Navikienė ir A. Kandratavičienė (2012) analizavo socialinės karjeros sampratą ir pateikė asmenų, turinčių protinę negalią, socialinės karjeros modelio sandarą: aplinka, mokymas(is) ir veikla. Šių elementų sąveika, veikiama socialinio dalyvavimo, skatina asmenis su proto negalia siekti socialinės karjeros. A. Kandratavičienė (2013), ištyrusi asmenų, turinčių protinę negalią, ir aplinkos sąveiką, pateikė išvadą, kad asmenys su protine negalia gali sėkmingai užsiimti darbine veikla tuomet, „kai kuriami palaikantys socialiniai santykiai, emocinio palaikymo šaltiniai, sudaromos galimybės įsitraukti į produktyvią ir įdomią veiklą, užtikrinama adekvati pagalba“ (Kandratavičienė, 2013, p. 90). G. Gružinskienė (2017) siekė nustatyti, kokių neįgaliųjų integracijos į darbo rinką priemonių tobulinimas padėtų pasiekti aukštesnį tokių žmonių įdarbinimo lygį. Autorė pateikė išvadą, kad ypač svarbu koreguoti profesines neįgaliųjų

reabilitacijos programas, didinti darbdavių įsitraukimą, sudarant galimybes dirbti asmenims su protine negalia, teikti darbo asistento paslaugas, didinti žmonių su negalia motyvaciją ir kt.

G. Kvieskienė ir kt. (2015) analizavo neįgaliųjų požiūrį į socialinės pagalbos prieigos galimybes. Tyrimo išvadose autoriai pabrėžė įtraukiojo ugdymo svarbą, akcentavo, kad neįgaliesiems trūksta laisvalaikio, užimtumo, socialinės reabilitacijos paslaugų. Neįgalių asmenų požiūrį į socialinių paslaugų kokybę tyrė L. Čiapaitė ir A. Vaitkevičienė (2020). Jos nustatė, kad bendrųjų (konsultavimo, maitinimo, transporto organizavimo, aprūpinimo techninės pagalbos priemonėmis, sociokultūrinių paslaugų) ir specialiųjų (darbinių įgūdžių ugdymas, fizinio aktyvumo, psichologinių, reabilitacinių, asmeninio asistento paslaugų, socialinių projektų) socialinių paslaugų kokybė tiriamųjų nuomone vertinama labiau neigiamai nei teigiamai.

R. Genienė (2020) apibendrino 2019 m. atliktą tyrimą, kuriuo buvo siekiama įvertinti Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencijos 19 straipsnio „Gyvenimas savarankiškai ir įtrauktis į bendruomenę“ įgyvendinimą posocialistinio režimo šalyse (tame tarpe ir Lietuvoje). Autorė nurodė, kad pirmieji bandymai įgyvendinti deinstitucionalizaciją vertinami nesėkmingai, kyla didelė transinstitucionalizacijos rizika, vis dar atsiranda žmogaus teisių pažeidimo atvejų, ne visada įgyvendinama teisė pasirinkti gyvenamąją vietą. Autorė taip pat pabrėžė individualizuotos pagalbos teikimo svarbą asmenims su negalia. V. Gudžinskienė ir J. Šurpik (2017) savo tyrimu atskleidė, kad jaunuoliams, turintiems proto negalią, sėkmingai įtraukčiai į bendruomenę gali padėti įvairios savarankiškumo ugdymo(si) skatinimo programos, asmeninio asistento paslaugos, socialinio būsto gavimas ir gyvenimas jame, padedant asmeniniam asistentui.

Moksliniais tyrimais siekiama atskleisti suaugusiųjų asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo ugdymo galimybes, pateikti rekomendacijas įvairioms institucijoms, šeimoms, specialistams, dirbantiems su protinę negalią turinčiais asmenimis. Savarankiškumas įvairių mokslininkų (ir užsienio, ir Lietuvos) analizuojamas įvairiais aspektais: siekiant atskleisti asmenų, turinčių protinę negalią, mokymą(si), įtrauktį į bendruomenę, įsidarbinimo galimybių skatinimą, pagalbos teikimą ir kt.

Temos naujumas. Nors rasta nemažai tyrimų apie protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymą, tačiau pasigendama tyrimų, susijusių su šių asmenų savarankiškumo ugdymu dienos centruose. Apie dienos centrų svarbą neįgaliųjų asmenų savarankiško gyvenimo įgūdžių ugdyme pabrėžia E. Drăghici (2015). Valstybinio audito 2017–2019 m. audituojamo laikotarpio ataskaitoje „Asmenų su negalia socialinė integracija“ (2020) dienos centrai yra įvardijami kaip tos įstaigos, kurios gali padėti žmonėms su negalia tapti savarankiškesniais, įsitraukti į visuomenę. Atsižvelgiant į tai, kad atlikti tyrimai yra negausūs, tampa aktualu atskleisti realias suaugusių asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo ugdymo dienos centruose praktinio įgyvendinimo patirtis.

Mokslinė problema ir probleminiai klausimai. Savarankiškas gyvenimas – vienas pagrindinių neįgaliųjų įtraukties į visuomenę prioritetų (Lygiateisiškumo susitarimas. Neįgaliųjų žmonių teisių strategija 2021–2030, 2021). Asmenys su protine negalia turi teisę turėti geras sąlygas darbo vietoje, gyventi savarankiškai, turėti lygias galimybes, visapusiškai dalyvauti savo bendruomenės gyvenime. Nepaisant to, kad neįgalieji vis dar susiduria su didelėmis kliūtimis dalyvaudami viešajame gyvenime, tvarkydamiesi kasdienį gyvenimą, jiems kyla didesnė socialinės atskirties rizika, ribotas paramos šeimai ir asmeninės pagalbos prieinamumas (Lygiateisiškumo susitarimas. Neįgaliųjų žmonių teisių strategija 2021–2030 m., 2021). Todėl suaugusiųjų asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo ugdymui ir didinimui svarbu teikti įvairią pagalbą ir socialines paslaugas sudarant sąlygas jiems gyventi savo pasirinktuose namuose, šeimoje, bendruomenėje, organizuoti pagalbą, padedančią šiems asmenims ugdytis įgūdžius rūpintis savo kasdieniu gyvenimu (Björnsdóttir ir kt., 2015, Sandjojo ir kt., 2018, 2019, Bigby ir kt., 2019, Pallisera ir kt., 2018).

Atsižvelgiant į analizuotą mokslinę literatūrą suformuluota mokslinė problema – kokios yra realios socialinių darbuotojų, dirbančių dienos centruose, patirtys ugdant suaugusiųjų asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumą. Šiame kontekste keliami probleminiai klausimai:

- Kaip dienos centruose ugdomas asmenų su protine negalia savarankiškumas?
- Su kokiais sunkumais susiduriama dienos centruose ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą ir kaip jie sprendžiami?
- Kaip būtų galima tobulinti asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą dienos centruose?

Tyrimo objektas – suaugusiųjų asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo ugdymas dienos centruose.

Tyrimo tikslas – teoriškai ir empiriškai atskleisti suaugusiųjų asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo ugdymo galimybes dienos centruose.

Tyrimo uždaviniai:

1. Atskleisti asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymo galimybes skatinant jų socialinį įsitraukimą.
2. Aptarti dienos centrų vaidmenį ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą.
3. Pateikti socialinių darbuotojų patirtis ugdant suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumą dienos centruose.

Teoriniai ir empiriniai metodai. Teoriniai darbo metodai – mokslinės literatūros, dokumentų analizė siekiant atskleisti suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymo galimybes ir dienos centrų vaidmenų ugdant suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumą.

Empiriniai metodai - pusiau struktūruotas interviu metodas, kuriuo siekiama atskleisti socialinių darbuotojų, dirbančių dienos centruose, patirtis ugdant suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumą.

Tyrimo duomenų analizei naudotas kokybinės turinio analizės metodas, atliekant pusiau struktūruoto interviu metu gautų duomenų analizę.

1. SUAUGUSIŲ ASMENŲ SU PROTINE NEGALIA SAVARANKIŠKUMO UGDYMO GALIMYBĖS

Pasirinkimai ir sprendimai dėl įvairių savo gyvenimo aspektų yra svarbūs tiek asmeninei gerovei, tiek asmens tapatybės jausmui. Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencija (2006) akcentuoja negalią turinčių asmenų teisę gyventi savarankiškai, būti įtraukiems į bendruomenę ir sėkmingai dalyvauti visuomenėje vienodomis teisėmis su visais.

Šiame skyriuje analizuojama negalios ir protinės negalios sampratos, aptariamas asmenų su protine negalia teisės į savarankiškumą teisinis reglamentavimas, asmenų su protine negalia savarankiškumo galimybės, socialinės įtraukties kaip asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymo prielaidos bei mokymosi ir įsidarbinimo skatinant suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumą aktualumas.

1.1. Negalios ir protinės negalios samprata

Aptariant asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymo galimybes, tampa svarbu suprasti pačios negalios esmę ir jai būdingus bruožus, susitelkiant tiek į bendrą negalios sampratą, tiek ir į protinei negaliai būdingus aspektus. Kaip nurodoma Jungtinių Tautų Neįgaliųjų teisių konvencijoje (2006) (toliau – Konvencijoje), Lietuvoje ratifikuotoje 2010 m., bendrąja prasme neįgaliaisiais laikomi asmenys, „turintys ilgalaikių fizinių, psichikos, intelekto ar jutimo sutrikimų, kurie sąveikaudami su įvairiomis kliūtimis gali trukdyti šiems asmenims visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje lygiai su kitais asmenimis“ (Jungtinių Tautų Neįgaliųjų teisių konvencija, 2006, 1 str.). Remiantis nacionaliniais ir tarptautiniais teisės aktais, atnaujintoje Lietuvos Respublikos socialinės integracijos įstatymo redakcijoje neįgalumas apibrėžiamas kaip „dėl asmens kūno sandaros ir funkcijų sutrikimo bei nepalankių aplinkos veiksnių sąveikos atsiradęs ilgalaikis sveikatos būklės pablogėjimas, dalyvavimo visuomenės gyvenime ir veiklos galimybių sumažėjimas“ (Lietuvos Respublikos socialinės integracijos įstatymas, 1991, 2 str.). Šiame įstatyme nurodoma ir tai, kad gali būti skirtingi neįgalumo lygmenys, kurie priklauso nuo asmens sveikatos būklės, jo savarankiškumo kasdienėje veikloje ir galimybių ugdytis vertinimo. Savarankiškumas gali būti laikomas kertine negalios mažinimo prielaida. Pasak R.Genienės (2020), negalios ir neįgalumo sampratos vis dar plėtojamos ir jų vystymosi kryptis iš esmės priklauso nuo visuomenės raidos ir šios raidos metu besiformuojančio jos požiūrio į negalią.

G. Anča ir I. Neimane (2014) pateikia du populiariausius negalios apibrėžimo modelius: medicininį ir socialinį, atspindinčius negalios ir visuomenės santykį. Medicininis modelis šiuo metu

laikomas neaktualiu. Remiantis mediciniinio negalios suvokimo nuostatomis, susitelkiama ne į asmens įgūdžius, o į jo trūkumus, t.y. į jo medicininę diagnozę ir esamą sveikatos būklę. Toks formalus požiūris leidžia nustatyti asmens poreikius ir suteikti jam socialines garantijas, tačiau nėra orientuotas į asmens savarankiškumo skatinimą. Neįgalūs asmenys izoliuojami, menkai atsižvelgiama į jų individualius poreikius. Toks požiūris pasižymi segregacinėmis nuostatomis. Tuo tarpu socialinis modelis, kuris laikomas pažangesniu ir labiau atitinkančiu XXI amžiaus dvasią. Šis modelis teigia, kad kliūtys negali būti vertinamos vienareikšmiškai, pirmenybė teikiama ne asmens trūkumams, o jo galimybėms bei pagarbai jo individualumui, taip užkertant kelią diskriminacijai ir atskirčiai, kiekvieną asmenį priimant kaip lygiavertį visuomenės narį. Anča ir Neimane (2014) pabrėžia, kad kiekvienu atveju būtina tolerancija ir pagarba, kaip pagrindinės vertybės, turinčios įtakos bendravimui su neįgaliu asmeniu ir jo savarankiškumo pripažinimui. Kandratavičienė (2013) negalią vertina keliais skirtingais aspektais. Autorės teigimu, vertinant negalią filosofiniu aspektu į šį klausimą pažvelgiama kur kas giliau, keliant egzistencinius gyvenimo prasmės klausimus, siekiant geriau pažinti situaciją, atskleidžiant situacijos problematiškumą ir įvairiapusiškumą. Vertinant negalios sampratą socialiniu požiūriu, atsižvelgiama tiek į paties neįgalaus asmens, tiek ir į visuomenės vertinimus, jų panašumus ir prieštaravimus, atskleidžiama negalios ir neįgalaus asmens raida, jo kasdienės veiklos svarba ir konstruktyvumas. Vertinant negalią techniniu aspektu, atsiskleidžia aplinkos pritaikymo aktualumas. Tuo tarpu politinis aspektas atskleidžia visuminį požiūrį į negalią kaip reiškinį ir visos visuomenės palankaus, tolerantiško požiūrio į neįgaliuosius formavimo reikšmė. Visi šie negalios sampratos aspektai susiję su įgalinančio socialinio modelio bruožais, įvairiapusiškai ir lanksčiai vertinant negalią ir jos lemiamus individualius poreikius (Ruškus, 2014).

Nors, pasak R.Genienės (2020), daugelyje oficialių ataskaitų daug dėmesio skiriama fizinei negaliai, tačiau ne mažiau svarbi, nors ir ne tokia pastebima yra protinė negalia. Protinė negalia ne tokia akivaizdžiai pastebima kaip fizinė negalia, tačiau žymiai dažniau stigmatizuojama (Kandratavičienė, 2013). Remiantis medicininiu požiūriu, proto negalia apibrėžiama kaip „žymus protinių sugebėjimų nukrypimas nuo normos, pasireiškiantis elgesio, emocijų ir socialinio prisitaikymo sutrikimais“ (Kandratavičienė, 2013, p. 20). Ši samprata iškelia patį asmenį kaip problemą, formuodama negatyvų asmens su protine negalia vertinimą ir tampa kliūtimi šių asmenų integracijai į visuomenę. Nors protinė negalia gali būti skirtingo pobūdžio, tačiau dažnai visuomenėje į tai nekreipiama dėmesio, nesugebėjimas suvokti šios negalios lemia visuomenės atsiribojimą, baimingą požiūrį, atsargumą, diskriminavimą, žymiai didesnį kontroliavimą nei esant kitiems negalios tipams (Kandratavičienė, 2013). Susiformavę neigiami stereotipai apsunkina neįgalių asmenų gyvenimą ir mažina jų integracijos bei savarankiškumo ugdymo galimybes. Z. Pundziūtė ir D. Stankuvienė (2011) proto negalią apibrėžia kaip nuolatinę, visą gyvenimą

trunkančią būklę, pasižyminčią žymiai žemesniais nei vidutinio intelekto gebėjimais ir pasireiškiančią „pastebimais jų funkciniais apribojimais ir elgesio savybėmis, išreikštais bendrais, socialiniais ir praktiniais prisitaikymo įgūdžiais“ (Pundziūtė, Stankuvienė, 2011, p. 14). Šiuo atveju taip pat pabrėžiamas asmens ribotumas. B. C. Belva ir J. L. Matson (2012) nurodo, kad protinė negalia pasižymi pažinimo, kalbos, motorikos ir socialinių įgūdžių trūkumu, kurie sąveikaudami su įvairiomis aplinkybėmis turi įtakos asmens veiklai, jo socialiniam dalyvavimui.

Apibendrinant galima teigti, kad bendrąja prasme negalia yra siejama su ilgalaikiais fiziniais, psichikos, intelekto, jutimo sutrikimais, kurie sąveikaudami su nepalankiais aplinkos veiksniais asmeniui neleidžia visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje su kitais asmenimis. Negalios suvokimas siejamas su visuomenės raida ir šios raidos metu kintančiu požiūriu į negalią. Medicininį negalios modelį keičia socialinis požiūris į negalią, pabrėžiantis ne asmens trūkumus, o jo individualumą. Šiame kontekste protinė negalia atsiskleidžia kaip asmens savitų bruožų visuma, lemianti jo individualius gyvenimo būdo, pagalbos ir savarankiškumo poreikius.

1.2. Asmenų su protine negalia teisės į savarankiškumą teisinis reglamentavimas

Kiekvieno piliečio teises užtikrina įvairūs tarptautiniai ir nacionaliniai teisės aktai. Vadovaujantis teisiniais dokumentais, visų pirma, reglamentuojant asmenų su protine negalia teises, būtina pabrėžti Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją (1950) (toliau – Konvenciją). Pirmajame Konvencijos straipsnyje sakoma, kad kiekviena ją pripažįstanti šalis įsipareigoja gerbti ir saugoti bei užtikrinti Konvencijoje apibrėžtų asmens teisių ir laisvių įgyvendinimą. Be pagrindinių žmogaus teisių, tokių kaip teisė į gyvybę, laisvę, saugumą, teisingumą bei pilnaverčiam žmogaus gyvenimui būtinų teisių, Konvencijoje akcentuojama teisė į privataus ir šeimos gyvenimo gerbimą, saviraiškos laisvė, reiškianti galimybę turėti savo nuomonę. Vienas iš neįgaliesiems svarbių aspektų yra apibrėžiamas 14-ajame Konvencijos straipsnyje, draudžiant bet kokią diskriminaciją, nepriklausomai nuo „asmens lyties, rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautinės ar socialinės kilmės, priklausymo tautinei mažumai, nuosavybės, gimimo ar kitais pagrindais“ (*Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija,* 1950, 14 str.).

Lietuvoje ypatingai svarbus teisinis dokumentas, turintis reikšmės ir kitiems teisiniams aktams, yra Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992) (toliau – Konstitucija). Konstitucijoje pabrėžiama, kad žmogaus teisės ir laisvės laikomos prigimtinėmis. Akcentuojamas žmogaus laisvės neliečiamumas, o tuo pačiu ir teisė į orumą bei privatų gyvenimą. Taip pat pripažįstama teisė turėti savo įsitikinimus, teisę į informaciją, minties, tikėjimo ir sąžinės laisvę. Svarbu pabrėžti, kad

Konstitucijoje taip pat pabrėžiamas asmenų lygiateisiškumas. Šie asmens teisių aspektai užtikrina asmens privatumą ir orumą, kaip savybes, svarbias savarankiškumo įgyvendinimui.

Be šių, visiems Lietuvos piliečiams bendrai galiojančių įstatymų, yra teisiniai aktai, reglamentuojantys būtent asmenų su negalia teises. Tarp šių teisinių dokumentų, būtina išskirti Jungtinių tautų neįgaliųjų teisių konvenciją (2010). Šiame teisiniame dokumente primenama, kad neįgaliesiems, kaip ir visiems kitiems žmonėms, yra užtikrinamos žmogaus teisės, prigimtinis orumas ir vertė. Nors pripažįstama, kad „neįgalumo sąvoka vis dar plėtojama ir kad neįgalumas atsiranda dėl asmenų, turinčių sveikatos sutrikimų, ir požiūrio bei aplinkos sudaromų kliūčių sąveikos, trukdančios tokiems asmenims visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje lygiai su kitais asmenimis“ (Neįgaliųjų teisių konvencija, 2010, preambulė), tačiau taip pat pabrėžiama būtinybė skatinti, pripažinti ir užtikrini neįgaliųjų žmogaus teises, lygiateisio jų dalyvavimo visuomenėje galimybes. Toks dalyvavimas tampa neįmanomas be savarankiškumo. Neįgalių asmenų savarankiškumo ir nepriklausomumo aktualumas, įskaitant ir jų laisvę bei galimybę rinktis, aiškiai apibūdinamas Jungtinių tautų neįgaliųjų teisių konvencijos (2010) preambulėje. Neįgaliųjų savarankiškumas šiuo atveju siejamas ir su galimybe aktyviai dalyvauti politinių sprendimų priėmime, taip įgyjant pažiūrų saviraiškos laisvę. Šie aspektai ypač svarbūs gerinant neįgaliųjų socialinę padėtį ir užtikrinant jų lygiateisį bei aktyvų dalyvavimą visuomeniniame gyvenime. Remiantis šiuo dokumentu, prie neįgaliųjų priskiriami ir asmenys, turintys psichikos, intelekto bei jutimų sutrikimų. Vienas iš svarbiausių Jungtinių tautų neįgaliųjų teisių konvencijos (2010) principų – tai „pagarbos asmens prigimtiniam orumui, savarankiškumui, įskaitant laisvę rinktis ir nepriklausomumui“ (Jungtinių tautų neįgaliųjų teisių konvencijos (2010, 3 str.). Savarankiškumas akcentuojamas ir užtikrinant įvairių paslaugų prieinamumą, leidžiantį savarankiškai bei visapusiškai dalyvauti visose gyvenimo srityse.

Praktikoje tapo ypač aktualus 19-asis Neįgaliųjų teisių konvencijos (2010) straipsnis, kuriame iškeliama neįgalių asmenų savarankiško gyvenimo ir įtraukties į bendruomenę svarba. Siejant savarankiškumą su galimybe rinktis, manoma, kad neįgalieji gali patys nuspręsti, kur ir su kuo jie nori gyventi. Taip pat savarankiškumui svarbus galimybės pasinaudoti įvairiomis namie ir bendruomenėje teikiamomis paslaugomis, būtinomis padedant gyventi ir įsitraukti į bendruomenę ir užkertant kelią izoliacijai ar atskyrimui nuo bendruomenės, užtikrinimas Jungtinių tautų neįgaliųjų teisių konvencijoje (2010, 27 str.) aiškiai pabrėžiama jų teisė būti savarankiškais, išsakyti savo nuomonę, laisvai rinktis, savarankiškai tvarkyti savo piniginius reikalus, turėti nuosavybę, savarankiškai naudoti savo asmens dokumentus, ugdyti savo fizinius, protinius, socialinius ir profesinius įgūdžius. Taip pat rekomenduojama skatinti savarankišką neįgaliųjų darbą ir verslumą (Jungtinių tautų neįgaliųjų teisių konvencija, 2010, 27 str.).

Be jau aptartų tarptautinių teisinių aktų, Lietuvoje aktualus Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas, patvirtintas 1991 m. Šis įstatymas taikomas Lietuvos piliečiams, jis skirtas užtikrinti lygias neįgaliųjų teises ir galimybes. Šiuo įstatymu neįgaliesiems numatoma asmeninė pagalba, teikiama asmeninio asistento, kuri būtina jei asmuo dėl negalios negali atlikti tam tikrų veiksmų, būtinų jo savarankiškumo užtikrinimui. Taip pat užtikrinama medicininė bei socialinė reabilitacija, t.y. paslaugos, svarbios siekiant kuo didesnio įmanomo asmens fizinio ar psichinio savarankiškumo. Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatyme (1991) pabrėžiamas savarankiškumo ir pasirinkimo laisvės užtikrinimo principas. Įvairių priemonių pagalba skatinamas neįgaliųjų socialinis aktyvumas, dalyvavimas visuomenės gyvenime ir darbo rinkoje.

Siekiant užtikrinti asmenų su negalia savarankiškumą yra numatytas pagalbos ir paslaugų teikimas, Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų kataloge (2006) numatyta pakankamai didelė paslaugų įvairovė, padedantis spręsti asmenų su negalia savarankiškumo užtikrinimo ir plėtojimo problemas. Kataloge teikiamų paslaugų įvairovę papildo Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas dėl asmeninio asistento paslaugų organizavimo ir teikimo bei asmeninio asistento veiklos gairių tvirtinimo (2018). Šios paslaugos leidžia sukurti prielaidas neįgaliųjų savarankiškumo raiškai tose srityse, kur patiems neįgaliesiems, priklausomai nuo jų negalios pobūdžio ir lygmens, kyla sunkumų, tuo pačiu išsaugant jų pasirinkimo teisę ir orumą, užtikrinant teisę į savarankišką gyvenimą.

Apibendrinant asmenų su protine negalia teisės į savarankiškumą teisinio reglamentavimo aspektus, galima teigti, kad asmenų su protine negalia teisė į savarankiškumą užtikrinama įvairių teisinių aktų tarptautiniu ir nacionaliniu lygmeniu bendrame asmenų su negalia savarankiškumo užtikrinimo kontekste. Neįgalių asmenų savarankiškumas laikomas asmens orumo prielaida, įvardijamos ir numatomos įvairios pagalbos priemonės savarankiškumo ugdymui, skatinimui ir plėtrai.

1.3. Asmenų su protine negalia savarankiškumo galimybės

Asmenų su protine negalia savarankiškumo galimybės priklauso nuo kiekvieno individualaus atvejo. Pasak Kandratavičienės „asmenų, turinčių proto negalią, dalyvavimas ypač priklauso nuo visuomenėje vyraujančio požiūrio į negalią ir neįgalaus žmogaus ugdymą“ (Kandratavičienė, 2013, p. 20). Nors šis požiūris palaipsniui keičiasi, tačiau visuomenės nuostata neįgaliųjų atžvilgiu vis dar yra stigmatizuojanti, nepakankamai vertinamas šių asmenų savarankiškumas ir jo plėtojimo galimybės.

Savarankiškumas ir pasitikėjimas savimi apima gebėjimą imtis veiksmų tvarkant savo reikalus ir pasirūpinant savimi, pasikliaujant savo jėgomis, ištekliais, sprendimais ir įgūdžiais, nereikalaujant kitų pagalbos ir palaikymo (Sandjojo, Zedlitz, Gebhardt, Hoekman, Dusseldorp, den Haan, Evers, 2018). Jungtinių tautų Neįgaliųjų teisių konvencijoje (2010) nurodoma, kad „savarankiškas gyvenimas arba gyvenimas savarankiškai reiškia, kad neįgalieji gauna visas būtinas priemones, leidžiančias jiems patiems pasirinkti, kontroliuoti savo gyvenimą bei priimti visus sprendimus dėl savo gyvenimo“ (Jungtinių tautų Neįgaliųjų teisių konvencija, 2010, 19 str.). Negalią turinčių asmenų savarankiškas gyvenimas, kaip nurodo Angelova-Mladenova (2017), apima du pagrindinius elementus. Pirmasis jų yra supratimas apie savarankišką gyvenimą kaip sugebėjimą priimti sprendimus dėl savo gyvenimo. Tai apima paprastus sprendimus, pavyzdžiui, kada išeiti ir ką valgyti, taip pat svarbius sprendimus, tokius kaip - kur ir su kuo gyventi ar turėti vaikų. Antrasis elementas yra siejamas su įsitraukimu į bendruomenę, kur gali būti gaunamos reikalingos paslaugos ir parama, kad negalią turintys žmonės galėtų dalyvauti bendruomenėje. Vadinasi, galima teigti, kad neįgalių asmenų savarankiškumo ugdymui ypač svarbūs jo asmeniniai savarankiškumo įgūdžiai, siejami su asmenine kompetencija ir apsisprendimu, asmeniniais tikslais bei siekiais. Taip pat didelę reikšmę turi gebėjimas kreiptis pagalbos, prieinamos savo aplinkoje, jei nepavyksta savarankiškai išspręsti problemų. Taigi, svarbus yra gebėjimas suprasti ir atskirti, kokios yra asmeninio savarankiškumo ribos, kada, iš ko ir kokios pagalbos galima tikėtis, žinojimas, mokėjimas susirasti šią pagalbą. Tai patvirtina ir mokslininkų atlikti tyrimai. Sandjojo, Gebhardt, Zedlitz, Hoekman, den Haan, Evers (2019b), tyrinėję, kaip asmenys su protine negalia, suvokia savo nepriklausomybę, nustatė, kad tyrime dalyvavusių neįgaliųjų nuomone, tai apima žinias, kaip daryti įvairius dalykus, gebėjimus atlikti veiksmus ir rūpintis savimi, kad viską reikia daryti patiems. Taip pat kai kurie respondentai manė, kad nepriklausomybė reiškia ir pagalbos prašymą, jei pats kažko negali padaryti. Keli tyrimo dalyviai kalbėjo apie įgūdžius, kaip planuoti savo laiką ir kasdienius darbus. Vadinasi, galima konstatuoti, kad tyrimo metu taip pat išryškėjo protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo dvinariškumas, išskiriant savarankiškumą priimant sprendimus ir pagalbos paiešką kai savarankiškai nepavyksta to padaryti.

Savarankiškumo ugdymui, gebėjimui priimti sprendimus ir prisiimti atsakomybę už juos, ypač svarbi asmens kompetencijos plėtotė, leidžianti kurti savarankiškumo prielaidų pagrindus. Aplinkos priešiškumas, išankstinės nuostatos laikomos vienu iš protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą slopinančių veiksnių (Kandratavičienė, 2013). Vis dėlto, istoriškai žmonėms, turintiems protinę negalią, kaip rašo Björnsdóttir, Stefánsdóttir ir Stefánsdóttir (2015), nebuvo patikima laisvai rinktis patiems, teigiant, kad jie turi negalią ir todėl negali būti savarankiški. Šių mokslininkų atliktas tyrimas atskleidė, kad vyresni tiriamieji, kurie buvo institucionalizuoti, aprašė paternalistines ir nužmoginančias patirtis institucijose, jiems buvo teigiama, kad jie negali

kritikuoti, turi būti paklusnūs ir dėkingi už bet kokią jiems suteiktą pagalbą. Išsiaiškinta, kad daugelis tyrimo dalyvių vėliau išvyko už institucijos ribų, pakeitė gyvenamąją vietą ir pakitus aplinkai bei joje vyraujančiam požiūriui į neįgaliuosius, jų galimybės plėtoti savo savarankiškumą iš esmės pasikeitė į gerąją pusę. Sandjojo ir kt. (2019b) atliktas tyrimas atskleidė, kad kuo didesnis neįgaliųjų savarankiškumo ir nepriklausomybės lygis, tuo labiau išauga jų laimės ir pasitenkinimo savo gyvenimu jausmas, gerėja jų gyvenimo kokybė. Tai rodo, kad asmenims su protine negalia savarankiškumas yra svarbus pilnaverčio gyvenimo suvokimo kriterijus.

Jei vienas iš svarbių savarankiškumo elementų yra asmeninės kompetencijos, tai antrasis – siejamas su gebėjimu ieškoti pagalbos ir ją priimti. Asmenims, turintiems protinę negalią, artimieji, šeimos nariai, pagalbininkai, institucijų darbuotojai yra tie, kurie gali padėti priimti įvairius sprendimus, plėtoti individualią autonomiją. Žmonėms, kurie padeda asmenims su protine negalia priimti sprendimus, svarbu suvokti savo veiksmus, įsiklausyti į asmenų, turinčių protinę negalią, norus, poreikius ir kurti tokią atmosferą, kuri skatintų pasitikėjimą pranešti apie savo sprendimus. Tokiu būdu asmenys su protine negalia dalyvauja nuolatinėje sąveikoje su kitais asmenimis įvairiose aplinkose: šeimoje, organizacijoje, bendruomenėje ir visuomenėje (Kandratavičienė, 2013).

Bigby, Whiteside, Douglas (2019) nurodo, kad, kalbant apie asmenų su protine negalia savarankiškumą, reikėtų prisiminti sprendimų priėmimo palaikymo koncepciją, kuri sukurta Kanadoje 1990 m. ir laikoma Neįgaliųjų teisių konvencijos įgyvendinimo priemone. Pagrindinė šios koncepcijos prielaida yra ta, kad kiekvienas žmogus turi teisę apsispręsti ir išreikšti savo pasirinkimą, palaikydamas pasitikėjimu grindžiamus santykius.

Genienės (2020) nuomone, teisė į savarankišką gyvenimą „gali būti įgyvendinama šiomis kryptimis: 1) suteikiant asmenims teisę pasirinkti savo gyvenamąją vietą; 2) organizuojant asmenims jų poreikius atitinkančias paslaugas; 3) pritaikant bendruomenės turimus išteklius prie žmonių, turinčių negalią, poreikių“ (Genienė, 2020, p. 27). Bet kurioje iš nurodytų krypčių aktuali yra asmeninio asistento pagalba, papildanti asmenines neįgaliojo kompetencijas, jį sustiprinanti ir palaikanti. Asmeninio padėjėjo svarbą ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą pabrėžė Gudžinskienė ir Šurpik (2017). Šių autorių nuomone, asistento pagalba leidžia proto negalią turintiems asmenims, didinti jų savarankiškumą gyvenant atskirame būste, tampant bendruomenės nariais. Nuo asmeninių pagalbininkų kompetencijų ir mokėjimo sukurti pasitikėjimu ir pagarba grįstus tarpusavio santykius su pagalbą gaunančiu asmeniu, priklauso proto negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymo sėkmė. Belva ir Matson (2012) yra pastebėję, kad tarp suaugusiųjų asmenų, turinčių protinę negalią, padėjėjams patartina skatinti visas užduotis asmenis su protine negalia atlikti savarankiškai, o ne siekti padaryti už juos. Taigi, jei asmeniniai padėjėjai atlieka įvairias užduotis patys, sprendžia viską asmenų su protine negalia vardu, proto negalią turintys

žmonės negali kaupti žinių ir ugdytis kasdienių gyvenimo įgūdžių savarankiškam gyvenimui, tada didėja jų priklausomybė nuo kitų.

Skatinant suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumą, daugelyje Vakarų šalių pastebima bendra tendencija inicijuoti perėjimą nuo stacionarios globos prie socialinės globos modelio. Grupinius namus sudaro įprasti būstai, kuriais dalijasi 3–10 žmonių, o jų gyvenamojoje vietoje yra pagalbinis personalas, padedantis organizuoti savarankišką gyvenimą. Asmeninio gyvenimo aplinkoje žmonės, turintys protinę negalią, nuomojasi arba turi nuosavybę, gyvena vieni ar su pasirinktu palydovu ir gauna asmeninį palaikymą (Pallisera, Vilà, Fullana, Díaz-Garolera, Puyalto, Valls, 2018). Lietuvoje vykdoma institucinės globos pertvarka siekiama sudaryti sąlygas kiekvienam neįgaliajam ir jų šeimos nariams gauti individualizuotas bendruomenines paslaugas, formuoti teigiamas visuomenės nuostatas neįgaliųjų atžvilgiu, skatinti neįgaliųjų įsitraukimą į visuomenę (Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems ir likusiems be tėvų globos vaikams 2021-2023 metų veiksmų planas, 2014). Šia pertvarka siekiama sudaryti sąlygas neįgaliųjų savarankiškumo skatinimui ir socialinę įtrauktį. Pertvarkos metu didelis dėmesys skiriamas neįgalaus asmens individualumui, jo individualiems poreikiams bei galimybėms. Šios pertvarkos kontekste neįgaliam asmeniui, paliekančiam globos (rūpybos) sistemą, numatytas gyvenamosios vietos suteikimas bendruomenėje, papildant šias paslaugas individualiai socialinio darbuotojo teikiama pagalba bei kitokiomis paslaugomis, kurios gali prisidėti prie neįgalaus asmens savarankiško gyvenimo įgūdžių ugdymo. Šios papildomos paslaugos apibūdinamos kaip „alternatyvios institucinei globai įvairių formų ir rūšių, aukštos kokybės bendruomenėje teikiamos socialinės, sveikatos priežiūros, švietimo, kultūros ir kt. paslaugos“ (Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems ir likusiems be tėvų globos vaikams 2021-2023 metų veiksmų planas, 2014, p. 1). Teikiamomis paslaugomis siekiama įgyvendinti pagrindinį strateginį tikslą – „kurti kompleksiškai teikiamų paslaugų sistemą, kuri sudarytų galimybes kiekvienam vaikui, neįgaliajam ar jo šeimai gauti individualias pagal poreikius paslaugas ir reikiamą pagalbą bendruomenėje“ (Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems ir likusiems be tėvų globos vaikams 2021-2023 metų veiksmų planas, 2014, p. 3). Numatoma plėtoti tokias paslaugas neįgaliesiems kaip dienos užimtumo paslaugos, apgyvendinimas savarankiško gyvenimo namuose, grupinio gyvenimo namuose, apsaugoto būsto paslaugos, individuali socialinio darbuotojo pagalba, krizės įveikimo, socialinės reabilitacijos ar adaptacijos paslaugos. Taip pat akcentuojama ir pagalba šeimoms, prižiūrinčioms neįgaliuosius derinant šeimos gyvenimą su darbu, laikino „atokvėpio“, dienos socialinės globos paslaugų teikimas. Savarankiškų ar iš dalies savarankiškų neįgalių suaugusių asmenų galimybių gyventi bendruomenėje gerinimas yra vienas iš pagrindinių šios strategijos uždavinių. To siekiama gerinant socialines paslaugas, integracijos į

darbo rinką galimybes, skatinant nevyriausybinių organizacijų sektoriaus įsitraukimą, atliekant pakartotinus neįgaliųjų savarankiškumo įgūdžių įvertinimus, organizuojant mokymus neįgaliųjų šeimoms ir pagalbą teikiantiems specialistams, skatinant visuomenės vertybinių nuostatų kaitą.

Konkreti asmens su protine negalia savarankiško gyvenimo išraiška priklauso nuo konkretaus tokio žmogaus poreikių. Vieniems gali reikėti daugiau pagalbos, kitiems - mažiau. Kai kuriems gali reikėti nuolat padedančių asistentų, pagalbininkų ar padėjėjų arba pagalbos įsidarbinant ar išsiaiškinant, ką jis galėtų naujo nuveikti laisvalaikiu. Taip pat yra įvairių būdų, kaip padėti asmenims su protine negalia gyventi savarankiškai. Vienas iš tokių būdų gali būti būsto suteikimas, kai asmuo pasirenka savo gyvenamąją vietą, su kuo gyvens, jei reikia, jam paskiriamas pagalbininkas ar pagalbininkai namų ruošos (kasdieniams) darbams atlikti. Šiuo atveju ypač aktualus asmeninio asistento paslaugų teikimas. Asmeninio asistento paslaugų teikimas reglamentuojamas Asmeninio asistento paslaugų organizavimo ir teikimo bei asmeninio asistento veiklos gairių (2018). Asmeninio asistento paslaugos aktualios įgyvendinant Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems ir likusiems be tėvų globos vaikams 2014-2023 metų veiksmų planą (2014). Šios paslaugos yra apibūdinamos kaip individualiai teikiamos paslaugos, teikiamos namuose ar viešoje aplinkoje, padedančios įgalinti jas gaunantį asmenį būti savarankišku ir užtikrinančios svarbiausias asmens gyvybinės veiklos funkcijas, susijusias su asmens higiena, mityba, judėjimu, jo socialinių santykių palaikymu ir kt. Neįgaliajam teikiama asmeninė pagalba laikoma savarankiško gyvenimo įrankiu, paliekant jam visišką savarankiškumo ir savikontrolės laisvę. Ši pagalba apima:

1. Pagalbą neįgaliesiems lankantis užimtumo, ugdymo, reabilitacijos, sveikatos priežiūros, teisėsaugos ir kitose įstaigose, juos palydinti, pavežant ir padedant spręsti iškilusias problemas.
2. Reikiamos informacijos teikimą pagal negalios pobūdį.
3. Pagalbą sprendžiant įsidarbinimo, darbo paieškos, motyvacijos dirbti ir dalyvauti profesinėje reabilitacijoje didinimo, palaikymo darbo vietoje klausimus.
4. Pagalbą sprendžiant buityje kylančias problemas (orientacija aplinkoje, sveika gyvensena, ligos ir negalios atpažinimas bei valdymas ir kt.) (Asmeninio asistento paslaugų organizavimo ir teikimo bei asmeninio asistento veiklos gairės, 2018, p. 5).

Teikiamos paslaugos svarbios užtikrinant neįgalaus asmens savarankiškumo gyvenimo ir apsisprendimo galimybes, skatinant savarankiškumą kasdieniame gyvenime.

Apibendrinant galima teigti, kad savarankiškumas apima tokias sąvokas kaip apsisprendimas, autonomija, nepriklausomybė, pasitikėjimas savimi. Savarankiškas gyvenimas yra įmanomas derinant įvairius aplinkos ir individualius veiksnius, leidžiančius negalią turintiems žmonėms kontroliuoti savo gyvenimą. Asmenų su protine negalia gyvenimas savarankiškai

nereiškia, kad tokie žmonės turėtų gyventi atskirti ir toli nuo kitų žmonių. Savarankiškumas grindžiamas laisvu pasirinkimu, kur ir su kuo gyventi, palaikymu, įgalinančia aplinka, kad asmenys, turintys protinę negalią, priimtų nepriklausomus ir savarankiškus sprendimus.

1.4. Socialinė įtrauktis kaip asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymo prielaida

Priešingas socialiniai įtraukčiai terminas yra socialinė atskirtis, reiškiantis atsiskyrimą nuo visuomenės ar bendruomenės, buvimą atskirai. Neįgaliųjų teisių konvencijos (2010) 19-ajame straipsnyje nurodoma, kad „įtrauktis į bendruomenę reiškia visapusį socialinį gyvenimą ir galimybę naudotis visomis visuomenei teikiamomis paslaugomis, taip pat neįgaliesiems teikiamomis specializuotomis paslaugomis, kad jie galėtų būti visapusiškai įtraukti ir dalyvauti visose visuomenės gyvenimo srityse“. Taigi, pabrėžiant socialinio gyvenimo svarbą ir galimybę gauti tam tikras paslaugas akcentuojamas vienas iš svarbių savarankiškumo aspektų, kai asmuo su negalia ieško ir geba gauti jam reikalingą palaikymą ir pagalbą (Kandratavičienė, 2013; Sandjojo ir kt., 2019b). Dalyvavimas bendruomenės gyvenime siejamas su socialiniu įsitraukimu, tarpasmenine sąveika, buvimu bendroje aplinkoje su kitais asmenimis. Bigby, Anderso ir Cameron (2018) išskiria tris pagrindinius asmenų įsitraukimo į bendruomenę aspektus:

1) įtrauktis apibūdinama kaip priklausymas, t.y. asmenų su protine negalia įtraukimas į bendruomenę įvairių programų pagalba, vystant gebėjimus, įgūdžius, taikant įvairaus pobūdžio ugdymą, pasitelkiant socialinius tinklus;

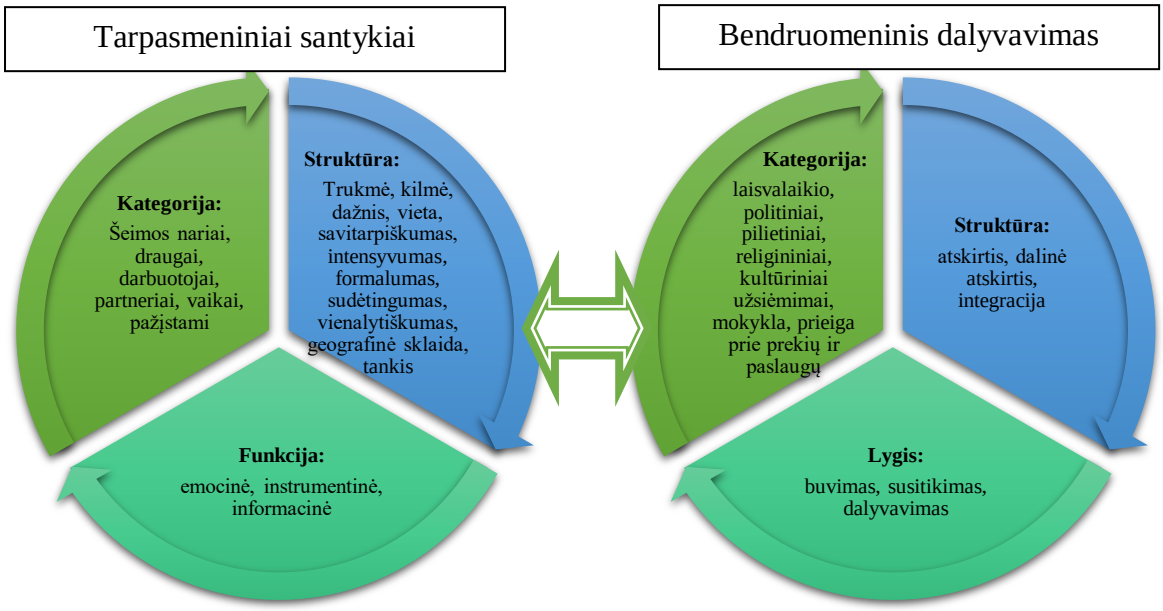
2) įtrauktis apibūdinama kaip aktyvūs susitikimai, t.y. savanorių ar mentorių pagalba protinę negalią turintiems asmenims, skatinant jų dalyvavimą bendruomenės veiklose, bendravimą su kitais bendruomenės nariais;

3) įtrauktis kaip santykiai, t.y. bendruomenės atstovai padeda protinę negalią turintiems asmenims įsilieti į bendruomenės veiklą, palaikyti tarpasmeninius ryšius su kitais bendruomenės nariais, siekiant ilgalaikių santykių arba draugystės.

Šie aspektai atsiskleidžia kaip skirtingi įsitraukimo lygmenys – nuo formalaus, lemiamo programų vykdymo iki natūralaus, bendruomeniško, inicijuojamo pačių bendruomenės narių, nesutalpinamo į projektų ar programų rėmus, tačiau pagrįsto asmenine iniciatyva, individualiu ryšiu. Protinę negalią turinčių asmenų įsitraukimas į bendruomenę gali pasireikšti įvairiomis formomis. Šių formų pasirinkimas ir taikymas labiausiai priklauso nuo kiekvieno asmens individualių bruožų ir poreikių, jų asmeninių interesų. Atsižvelgiant į šiuolaikinėje visuomenėje paplitusias informacines technologijas ir aktyvų socialinių tinklų naudojimą, atsiveria ir nauja galimybė – neįgaliesiems įsitraukti į bendruomenę ne tik tiesioginiu būdu, naudojant tiesioginį kontaktą, bet ir nuotoliniu būdu naudojant informacines technologijas (Bigby, Anderso ir Cameron,

2018; Kandratavičienė, 2013). Kadangi bendruomenė yra vienas iš socialinės paramos ir pagalbos šaltinių, tad įsiliejimas į ją užtikrina neįgaliesiems jų savarankiškumo plėtrą per papildomą galimybę ieškoti paramos bendruomenėje. Aplink protinę negalią turintį asmenį besiformuojantis tarpasmeninių ryšių tinklas, užtikrina nuolatinius socialinius santykius, pagalbos tinklą, kurio paskirtis – „užtikrinti galimybes asmenims, turintiems proto negalią, jų artimiesiems, specialistams, burtis pagal interesus į geografiškai (ne)apribotą vietą siekiant palaikyti tarpusavio santykius ir spręsti aktualius klausimus“ (Kandratavičienė, 2013, p. 34). Šie aktualūs klausimai gali būti svarbūs didinant neįgalių asmenų savarankiškumą, padedant spręsti jų problemas ir skatinant asmeninį tobulėjimą. Šį tobulėjimą dalyvaujant socialiniame gyvenime galima vertinti kaip socialinę karjerą. Socialinės karjeros modelį apibūdino Kandratavičienė (2013). Pasak jos, socialinė karjera apima asmenines, socialines, mokymosi ir profesines kompetencijas bei šių kompetencijų plėtotę, užtikrinančią visavertį ir saugų gyvenimą bei veiklą, dalyvaujant socialiniame gyvenime. Asmenims, turintiems protinę negalią būdingi trys socialinės karjeros elementai: „mokymasis, atsakinga socialinė aplinka ir produktyvi veikla“ (Kandratavičienė, 2013, p. 47).

Užsienio mokslininkai Simplican, Leader, Kosciulek ir Leahy (2015) nurodo, kad socialinio įsitraukimo samprata glaudžiai susijusi su tarpasmeniniais santykiais ir bendruomeniniais ryšiais vertinant socialinį įsitraukimą ypatingas dėmesys skiriamas socialinio įsitraukimo turiniui: veiklos rūšims, santykiams, aplinkai ir kt. Svarbios ir socialinio įsitraukimo nuostatos, socialinių ryšių kiekis ir intensyvumas. Vis dėlto, mokslininkai pabrėžia, kad net jei draugų skaičius yra didelis, tai nebūtinai reiškia aktyvų socialinį įsitraukimą. Aktyviam ir kokybiškam socialiniam įsitraukimui būtina prieiga ir prie bendruomenės, užtikrinanti asmenų, turinčių protinę negalią, saugumą ir priklausymo, bendrumo jausmą. Apibūdinant socialinę įtrauktį, svarbus ir įsitraukimo gylis, intensyvumas, kurį apibūdina santykių kiekis ir pasitenkinimo santykiais lygmuo. Vis dėlto, nustatyta, kad žmonės su skirtingu intelekto lygiu ir įgūdžiais skirtingai išgyvena socialinį įsitraukimą, ypač didelė atskirties rizika yra patiriama žmonių su nežymiu intelekto sutrikimu (Simplican, Leader, Kosciulek ir Leahy, 2015). Kandratavičienė (2013) taip pat pabrėžia, kad negalia gali būti susijusi su kai kurių įgūdžių ir kompetencijų plėtojimu, gali riboti socialinės įtraukties galimybes ir santykių su kitais žmonėmis kūrimą. Taigi, sėkmingai socialiniai įtraukčiai turi įtakos tiek paties asmens asmeninės kompetencijos, tiek ir aplinkos, bendruomenės reakcija ir pasirengimas priimti protinę negalią turinčius asmenis į savo tarpą. Socialinės įtraukties modelio grafinę išraišką pateikia Simplican, Leader, Kosciulek ir Leahy (2015) (žr. 1 pav.), akcentuodami tarpasmeninius ryšius ir bendruomenės dalyvavimą, kaip pagrindinius socialinės įtraukties veiksnius.

1 pav. Socialinės įtraukties modelis

Šaltinis: sudaryta autorės pagal Simplican, Leader, Kosciulek ir Leahy, 2015, p. 23

1 pav. pateikti du pagrindiniai socialinės įtraukties elementai gali būti skaidomi į smulkesnes sudėtines dalis. Kaip nurodo autoriai, socialiniam įtrauktumui ypač svarbūs du įsitraukimo lygmenys: tarpasmeniniai santykiai, plėtojami su šeimos nariais, draugais, darbuotojais, partneriais, vaikais ar tiesiog pažįstamais žmonėmis, ir bendruomeninis dalyvavimas, apimantis laisvalaikio, politinius, pilietinius, religinius, kultūrinius užsiėmimus, mokyklos aplinką, prieigą prie reikalingų prekių ar paslaugų. Tarpasmeninių santykių atveju šių santykių struktūrą apibūdina tokie aspektai, kaip santykių trukmė, kilmė, dažnumas, vieta, kurioje dažniausiai bendraujama, santykių intensyvumas, formalumo lygmuo, sudėtingumas ir kt. Tuo tarpu bendruomeninio dalyvavimo atveju santykių struktūra apibūdinama socialinės atskirties lygmeniu, įvairuojant nuo atskirties iki visiškos integracijos. Tarpasmeniniai santykiai atlieka emocinę, instrumentinę ir informacinę funkcija, padėdami asmeniui susivokti aplinkoje, geriau jaustis. Bendruomeninių santykių pobūdis kiek kitoks, todėl labiau pabrėžiamas jų lygis, išreiškiamas tiesiog buvimu, susitikimu arba aktyviu dalyvavimu, reiškiančiu socialinį įsitraukimą. Abi santykių rūšys svarbios protinę negalią turinčio asmens gyvenimo kokybei ir socialiniam įtrauktumui. Socialinės atskirties mažinimui svarbus abiejų, tarpasmeninės ir bendruomeninės, sričių ryšys ir bendradarbiavimas bei

palaikymas. Užsienio autoriai Amado, Stancliffe, McCarron ir McCallion (2013) analizavo protinę negalią turinčių asmenų socialinės įtraukties didinimo strategijas bei metodus. Šie autoriai taip pat pabrėžė tarpasmeninės ir bendruomeninės asmens aplinkos vaidmens svarbą, užtikrinant reguliarius socialinius kontaktus įvairiose prieinamose aplinkose: mokykloje, darbe, socialinėje grupėje ir kt. Šiuo atžvilgiu ypač naudingos socialinį įsitraukimą skatinančios programos, organizuojamos bendruomenėse, skirtos prasmingam laisvalaikio praleidimui, pramogoms, poilsiui ar sveikatinimui. Teikiant pagalbą bendruomenėse svarbų vaidmenį atlieka savanorystė, skirta protinę negalią turinčių asmenų globojimui, pagalbos teikimui, bendravimo skatinimui. Įsitraukimą palengvina protinę negalią turinčio asmens pažinimas, jo pomėgių, interesų, gabumų ar talentų žinojimas, kurių pagrindu galima siūlyti dalyvavimą dainavimo, vaidybos bei gyvūnų priežiūros veiklose. Tyrimo duomenys atskleidė, kad savanorių paskatinti protinę negalią turintys asmenys apie pusę metų dalyvavo įvairiose veiklose bent kartą per savaitę (86 proc.). Kiek mažesnė jų dalis (72 proc.) tęsė veiklas ir toliau. Dalyvavimas bendruomenės veiklose praplėtė jų draugų ir pažįstamų ratą (vidutiniškai po 4 naujus draugus ar pažįstamus), pagerino jų komunikavimo įgūdžius, paskatino būti atviresniais ir priimti pagalbą iš kitų asmenų (Amado ir kt., 2013). Pasak Simplican ir kt. (2015), skirtingo lygio protinę negalią turintys asmenys skirtingai įsitraukią į veiklas, nevienodai dalyvauja bendruomenės veiklose ir skirtingai plėtoja tarpasmeninius santykius. Skiriasi šių santykių ir įsitraukimo gylis, įsitraukimo sąlygos. Tai patvirtina ir McVilly, Stancliffe, Parmenter ir Burton-Smith (2006) tyrimo išvados, kuriomis remiantis autoriai teigia, jog vidutinę protinę negalią turintys asmenys palankiau vertina draugystę su kitais asmenimis, taip pat turinčiais proto ar raidos sutrikimų.

Socialinės įtraukties reikšmę asmenims su protine negalia atskleidė Wilson, Jaques, Johnson ir Brotherton (2017). Įvairioms socialinėms grupėms priklausančių protinę negalią turinčių asmenų apklausa parodė, kad socialinė įtrauktis teigiamai veikia jų gyvenimą, t.y. mažina vienišumo jausmą, praplečia draugų ratą. Kaip nustatė Amado, Stancliffe, McCarron ir McCallion (2013), socialinė įtrauktis didina pasitenkinimą savo gyvenimu, mažina asmenų izoliaciją ir tuo pačiu didina jų fizinį aktyvumą, padeda plėtoti savarankiškumo įgūdžius. Savarankiškumas atsiskleidė keliaujant, naudojantis ryšio paslaugomis, pinigais, planuojant savo laiką, sprendžiant bendravimo metu kylančias problemas (Wilson ir kt., 2017). Socialinio įsitraukimo metu buvo nuolat atliekami praktiniai veiksmai, įtvirtinami tam tikri įgūdžiai, padedantys pagerinti proto negalią turinčių asmenų savarankiškumą, gebėjimą savarankiškai keliauti, įsigyti bilietus, pirkti maistą, užsisakyti paslaugas ir kt. Šie įgūdžiai ir jų gerinimas turėjo įtakos protinę negalią turinčių asmenų pasitikėjimo savimi stiprinimui.

Apibendrinant socialinio įtraukimo kaip protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymosi prielaidą galima teigti, kad socialinė įtrauktis atsiskleidžia per asmeninius ir

bendruomeninius santykius. Bendruomeninis įsitraukimas sukuria prielaidas tarpasmeninių santykių kūrimui ir palaikymui. Bendraujant kyla būtinybė naudotis transporto, ryšio ir kitomis paslaugomis. Noras palaikyti santykius suteikia drąsos, motyvuoja stengtis ir gerinti savo savarankiškumo įgūdžius (laiko planavimo, savarankiško prekių ir paslaugų įsigijimo, finansinio raštingumo, santykių kūrimo ir palaikymo ir kt.), didina pasitikėjimą savimi, savo jėgomis, pasitenkinimą savo gyvenimu ir jo kokybe.

1.5. Mokymo(si) ir į(si)darbinimo aktualumas skatinant asmenų su protine negalia savarankiškumą

Remiantis Neįgaliųjų teisių konvencijos (2010) 24-uoju straipsniu ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos (1992) 41-uoju straipsniu, galima teigti, kad protinę negalią turintys asmenys, kaip ir bet kurie kiti šalies piliečiai, turi teisę į išsilavinimą. Pasak Šileikytės (2019), šiuo metu Lietuvoje aukštosiose mokyklose mokosi apie tūkstantis asmenų su negalia. Atsižvelgiant į asmeninius poreikius bei galimybes, privaloma užtikrinti teisę mokytis visą gyvenimą, suteikiančią „neįgaliesiems galimybę įgyti gyvenimo ir socialinio vystymosi įgūdžių, kad sudarytų sąlygas jiems visapusiškai ir lygiai su kitais dalyvauti švietimo procese ir bendruomenės gyvenime.“ (Neįgaliųjų teisių konvencija, 2010, 24 str.).

Nors užsienyje jau nuo 2004 m. vykdoma praktinė veikla suteikiant galimybę įgyti aukštąjį išsilavinimą ir asmenims, turintiems protinę negalią, nesuteikiant jiems mokslinio laipsnio, o nuo 2016 m. jau yra ir galimybė įgyti mokslinį laipsnį, tačiau Lietuvoje tokių galimybių dar stokojama. Istoriškai asmenys, turintys protinę negalią, vertinami kaip žmonės, už kuriuos yra atsakingi kiti, dažniausiai – jų artimieji. Todėl protinę negalią turintiems asmenims nėra įprasta prisiimti atsakomybę už savo mokymąsi, darbą ir karjerą. Tuo tarpu karjera reikalauja asmeninių įgūdžių planuoti, savarankiškumo, ji „siejama su darbu ir išsilavinimu, yra gyvenimo pagrindas, varomoji jėga, kartu tai vienas pagrindinių sunkumų, neleidžiančių neįgaliesiems gyventi visaverčio gyvenimo“ (Spiriajevienė, Spiriajevas, 2015, p. 79). Negalios koordinatoriai galėtų padėti spręsti šias problemas ir formuoti protinę negalią turinčių asmenų savarankiško mokymosi įgūdžius. Tai padėtų neįgaliesiems įgyti geresnį išsilavinimą, užtikrinantį ir geresnes darbo galimybes. Qian, Clary, Johnson ir Echternacht (2018) nuomone, išsilavinimas neabejotinai susijęs su geresnėmis įsidarbinimo galimybėmis. Taip pat tai didina neįgalaus asmens savarankiškumą, nepriklausomumą nuo kitų, gerina fizinę ir psichinę sveikatą, padeda tobulinti kitus įgūdžius, padeda plėtoti socialinius ryšius, skatina socialinį įsitraukimą. Mokantis, pasak Karvelienės (2016), svarbus neįgalaus asmens saugumo užtikrinimas, patiriant mokymosi sėkmės jausmą, didinantį jo įsitraukimą ir motyvaciją. Pagalbą studentams su protine negalia analizavo Qian ir kt. (2018). Šių

autorių tyrimas atskleidė, kad dažniausiai studentams reikalinga akademinė pagalba, patarimai ateities, karjeros klausimais, tarpininkavimo pagalba sprendžiant kasdienius gyvenimo studentų bendruomenėje, dalyvavimo renginiuose ir kitose veiklose klausimus. Tokios mentoriaus pagalbos dėka gerėja studentų, turinčių protinę negalią, akademiniai pasiekimai ir mokymosi motyvacija. Skatinti įsitraukimą ir padėti mokantis gali ir pati besimokančiųjų bendruomenė. Bendruomenės vaidmenį įtraukiant neįgalius studentus tyrė Manikas, Carter ir Bumble (2018). Studentų su protine negalia atveju, labiausiai pagelbėjo bendruomenės naujų paslaugų teikėjų vaidmens prisiėmimas, pasitenkinimas teikiant pagalbą, pagalba ugdant sprendimo priėmimo įgūdžius, užmegzti nauji tarpasmeniniai santykiai bendraamžių tarpe, naujai įgyti ir patobulinti socialiniai įgūdžiai, įvairios žinios ir įvairiapusis asmeninis tobulėjimas. Miller, Scleiien, White ir Harrington (2018) atlikta protinę negalią turinčių studentų tėvų ir globėjų apklausa patvirtino, kad studijų metu protinę negalią turintiems studentams pavyko įgyti naujų įgūdžių (naudojimosi viešuoju transportu, rūpinimosi savimi, laiko ir finansų planavimo, komunikacinių įgūdžių). Šių įgūdžių ugdymas aukštesniu nei bendrojo ugdymo lygmeniu įgalino juos „ruoštis įvairioms ateities veikloms, karjerai, pasitelkiant socialinį dalyvavimą“ (Karvelienė, 2016, p. 113). Vis dėlto, šios galimybės gali būti suteiktos nedidelę protinę negalią turintiems asmenis, kadangi didelę ir labai didelę protinę negalią turintys mokiniai mokosi pagal individualizuotą mokymosi programą, nesuteikiančią teisės mokytis pagal vidurinio ugdymo programą arba aukštojoje mokykloje.

Kaip jau minėta, išsilavinimas svarbus tolimesnio gyvenimo planavimui, įsidarbinimo galimybių gerinimui. Šie aspektai svarbūs ir asmenims su protine negalia, kadangi „profesinė veikla yra svarbi savarankiškumo plėtotės ir socialinio dalyvavimo bei reabilitacijos dalis: darbas suteikia žmogui ekonominę nepriklausomybę, galimybę savarankiškai gyventi, realizuoti save, ugdytis savivertės jausmą, įgyvendinti savo poreikius ir leidžia sėkmingai funkcionuoti visuomenėje“ (Kandratavičienė, 2013, p. 43). Darbinė veikla padeda identifikuoti save kaip asmenybę, atrasti savo vietą visuomenėje. Galimybė dirbti suteikia neįgaliesiems saviraiškos galimybes, stiprina jų pasitikėjimą savimi, savo jėgomis ir galimybėmis, padeda suvokti ir priimti savo savarankiškumą, jaustis pilnateisiu visuomenės nariu (Gružinskienė, 2017). Tai patvirtina ir Lietuvos neįgaliųjų draugijos 2017 m. atlikto tyrimo rezultatai, atskleidę, kad darbas padeda protinę negalią turintiems asmenis jaustis naudingais, labiau pasitikėti savimi. Visa tai, kaip nurodo Akkerman, Kef ir Meininger (2017), didina protinę negalią turinčių asmenų pasitenkinimą savo gyvenimu ir jo gerove. Darbinė veikla užtikrina pripažinimo, saugumo poreikių tenkinimą. Sėkmingam darbinės veiklos vykdymui, kaip nurodo Gilson ir Carter (2016), svarbi asistentų pagalba, užtikrinanti ilgalaikę sėkmę darbe. Asistentas padeda suprasti užduotis, paragina, primena, padrąsina, padeda suprasti ir atlikti numatytas darbines funkcijas. Vis dėlto, ši pagalba turėtų būti teikiama apgalvotai, kad didintų, o ne mažintų protinę negalią turinčio asmens savarankiškumą. Šiuo metu darbo rinka

vis dar nėra pakankamai motyvuota įdarbinti asmenis su negalia, tame tarpe ir su protine negalia (Asmenų su negalia socialinės integracijos“ valstybinio audito ataskaita už 2017–2019, 2020).

Protinę negalią turinčių asmenų integraciją į darbo rinką riboja įvairūs veiksniai:

- neigiamas visuomenės požiūris;
- pačių neįgaliųjų pastangų trūkumas, savarankiškumo stoka, emocinė būklė ir nepasitenkinimas uždarbiu;
- socialiniai skirtumai (uždarbio ir perkamosios galios) tarp sveikų ir negalią turinčių asmenų, neigiamai veikiantys neįgaliųjų įsitraukimą į aktyvią darbo rinką;
- neįgaliuosius demotyvuoja gaunama pašalpa;
- socialinių ir specialiųjų paslaugų neįgaliesiems stoka;
- papildomų asistento, palydovo paslaugų trūkumas;
- nepakankamas nevyriausybinių organizacijų dalyvavimas;
- fizinės ir informacinės informacijos pritaikymo galimybių stoka;
- biurokratinis medicininės socialinės ekspertizės komisijos požiūris į neįgaliojo darbinių kompetencijų vertinimą;
- sveikatos kliūtys;
- išsilavinimo ir profesinių įgūdžių trūkumas, neišvystyta neįgaliųjų profesinio rengimo ir įdarbinimo sistema, nuotolinio mokymosi galimybių trūkumas;
- skeptiškas akademinės bendruomenės požiūris į neįgaliųjų mokymosi galimybes;
- žemesnio išsilavinimo lygio ribojamas lankstumas pasirenkant profesiją ar darbo vietą (Gružinskienė, 2017).

Todėl, remiantis šiais išskirtais neigiamai protinę negalią turinčių asmenų įsidarbinimo galimybes veikiančiais veiksniais, Gružinskienė (2017) numato galimas jų švelninimo priemones: socialinės aplinkos gerinimą skatinant neįgaliojo, jo šeimos narių, institucijų ir kt. tarpusavio sąveiką, keičiant visuomenės požiūrį į neįgaliuosius, gerinant jų pačių motyvaciją dirbti; neįgaliųjų priklausymo nuo išmokų mažinimą; neįgaliųjų išsilavinimo lygio didinimą; neįgaliųjų darbo asistentų rengimą; bendrojo lavinimo mokyklų specialistų (logopedų, psichologų ir kt.) įtraukimą į neįgaliųjų integracijos procesą; darbo asistento pareigybės reglamentavimą ir paslaugų diegimą; informacinės aplinkos pritaikymą taikant šiuolaikines technologijas; keičiant požiūrį į asmens su negalia gydymą pagal konkrečius požymius, o ne sistemiškai; modernizuojant socialinės apsaugos sistemą, didinant investicijas į žmogiškuosius išteklius tobulinant neįgaliųjų išsilavinimo ir profesinius įgūdžius; daugiau dėmesio skiriant darbo vietų pritaikymui neįgaliųjų poreikiams; stiprinant darbdavių įsitraukimą ankstyvosiose įdarbinimo stadijose; pritaikant alternatyvias nuotolines studijas (Gružinskienė, 2017). Sprendžiant neįgaliųjų įdarbinimo problemas, Lietuvoje

jau imtasi realių veiksmų. Nuo 2020 m. Užimtumo tarnyboje teikiamos paslaugos įsidarbinant neįgaliesiems ir lydimoji pagalba įsidarbinus, pagalba tvarkant dokumentus, susipažįstant su darbo sutartimi, darbo vidaus taisyklėmis, darbo vietoje atliekamomis funkcijomis (Paslaugų teikimo darbo ieškantiems asmenims tvarkos aprašas, 2019, 8 priedas). Gružinskienė (2017) ir Gudžinskienė ir Šurpik (2017) nurodo, kad protinę negalią turinčių jaunuolių įdarbinimui ypač didelę reikšmę turi darbdavių požiūris. Nuo šio požiūrio priklauso „darbinės aplinkos pritaikymas ir darbinių įgūdžių ugdymo galimybių sudarymas“ (Gudžinskienė ir Šurpik, 2017, p. 17). Protinę negalią turinčių asmenų integracijos į darbo rinką sėkmei turi įtakos šie veiksniai:

- „neįgaliųjų integracijai į darbo rinką ir darbdaviams palanki, praktiškai funkcionuojanti įstatyminė bazė;
- asmeninė neįgaliųjų motyvacija, jų artimųjų ir specialistų palaikymas bei aktyvinimas;
- darbuotojų kvalifikacijos ir kompetencijos nuolatinis tobulinimas, pažangių metodų paieška ir taikymas;
- adaptuotų neformaliojo mokymo programų ir inovatyvių metodų taikymas mokant sunkios ir vidutinės proto negalios asmenis;
- tarpininkavimas, vadybinis darbo vietų palaikymas, asistento pagalba darbo vietoje;
- nenutrūkstamas bendrųjų ir socialinių įgūdžių formavimas, savarankiškumo ugdymas;
- tarpinstitucinis bendradarbiavimas, komandinis darbas;
- saugi ir geranoriška darbo aplinka;
- teigiamų visuomenės nuostatų į negalią formavimas“ (Pundziūtė ir Stankuvienė, 2011, p. 115).

Bendrieji principai nurodomi kaip visaapimančios gairės sėkmingai protinę negalią turinčių asmenų integracijai į darbo rinką, suteikiant jiems savarankiško gyvenimo galimybes.

Apibendrinant galima teigti, kad protinę negalią turinčių asmenų išsilavinimas turi įtakos jų įsidarbinimo galimybių gerinimui. Mokymasis ir darbinė veikla suteikia daugiau bendravimo ir socialinių ryšių užmezgimo ir palaikymo galimybių, praplečia neįgalaus asmens socialinių ryšių ratą. Dirbant ar mokantis gerinami kasdienių problemų sprendimo įgūdžiai, ugdomi laiko planavimo ir finansų valdymo įgūdžiai. Taip stiprinamas asmens savarankiškumas, pasireiškiantis rūpinimosi savimi įgūdžiais, jaustis pilnaverčiu visuomenės nariu, prisiimančiu atsakomybę už savo gyvenimą.

2. DIENOS CENTRŲ VAIDMUO UGDANT ASMENŲ SU PROTINE NEGALIA SAVARANKIŠKUMĄ

Ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą, svarbų vaidmenį atlieka dienos centrai.

Šiame skyriuje aptariama Lietuvoje veikiančių dienos centrų veikla, šios veiklos reglamentavimas ir suaugusiems asmenims su protine negalią teikiamų paslaugų įvairovė. Taip pat aptariama dienos centrų organizuojamų veiklų įtaka suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymui.

2.1. Dienos centrų veiklos ir jų teikiamų paslaugų reglamentavimas Lietuvoje

Dienos centrų teikiamos paslaugos suteikia galimybę asmenims, turintiems negalią, realizuoti save, tobulinti savo įgūdžius. Šių centrų veiklos organizavimas reglamentuojamas Lietuvos Respublikos įstatymais. Atsižvelgiant į analizuojamą temą, pagrindinius įstatymus galima apibrėžti kaip įstatymus, reglamentuojančius bendras visų neįgaliųjų teises ir integracijos galimybes, kurių kontekste atsiskleidžia socialinių paslaugų teikimas asmenims su protine negalia skatinant jų savarankiškumą,

Dienos centrų steigimas reglamentuojamas Lietuvos Respublikos biudžetinių įstaigų įstatymu (2010). Šis įstatymas nusako biudžetinių įstaigų steigimo, pertvarkymo, veiklos pabaigos, veiklos organizavimo ir įstaigų valdymo taisykles. Dienos centras kaip biudžetinė įstaiga yra „ribotos civilinės atsakomybės viešasis juridinis asmuo, įgyvendinantis valstybės ar savivaldybės funkcijas ir išlaikomas iš valstybės ar savivaldybės biudžetų asignavimų, taip pat iš Valstybinio socialinio draudimo fondo, Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetų ir kitų valstybės pinigų fondų lėšų“ (Lietuvos Respublikos biudžetinių įstaigų įstatymas, 2010, 2 str.). Dienos centrų steigimui savivaldybės lygmeniu aktualus Lietuvos Respublikos vietos savivaldos įstatymas (2008), reglamentuojantis savivaldybių institucijų sudarymo ir veiklos tvarką, taigi, ir dienos centrų steigimą, veiklą arba jų panaikinimą. Taip pat dienos centrus gali steigti ir nevyriausybinės organizacijos (Lietuvos Respublikos nevyriausybinių organizacijų plėtros įstatymas, 2013).

Savo veiklą dienos centrai grindžia Lietuvos Respublikos konstitucija (1992), Lietuvos Respublikos civiliniu kodeksu (2000), dienos centro vidaus nuostatais. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (2000) reglamentuoja turtinius ir neturtinius asmenų santykius, taip pat šeimos santykius (Lietuvos Respublikos civiliniu kodeksas, 2000). Darbiniai dienos centrų darbuotojų santykiai reglamentuojami Lietuvos Respublikos darbo kodekso (2016) straipsniais, nusakančiais

darbinius santykius. Dienos centrų darbuotojai, jų pareigybės ir veikla nusakomi dienos centro nuostatais, reglamentuojančiais veiklos laikotarpį, pobūdį, atliekamas funkcijas, veiklos sritis ir rūšis (Lietuvos Respublikos biudžetinių įstaigų įstatymas, 2010, 6 str.).

Daugelį su žmogaus teisėmis ir jų įgyvendinimu susijusių aspektų apibrėžia Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992) (toliau – Konstitucija). Bendrosios visiems Lietuvos Respublikos piliečiams galiojančios žmogaus teisės ir jų užtikrinimas svarbios ir vertinant neįgalių asmenų galimybes bei jų teisių ir paslaugų teikimo užtikrinimą dienos centruose. Galima paminėti tokias pagrindines teises, kaip teisė į privatumą, laisvę, saugumą, teisingumą, saviraiškos laisvę, teisė nebūti diskriminuojamais, teisė į santuoką ir kt. (*Lietuvos Respublikos konstitucija*, 1992). Taip pat ne mažiau svarbus ir *Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas* (1991) (naujausia galiojanti suvestinė redakcija 2021, liepos 1 d.). Šiuo įstatymu ne tik įtvirtinamos žmogaus teisės, bet ir užtikrinamos lygios neįgaliųjų teisės ir jų galimybės visuomenėje, apibrėžiami bendrieji neįgaliųjų integracijos, svarbios jų savarankiškumo raiškai, principai, šios integracijos įgyvendinimo sistema, prielaidos ir reikalingos sąlygos.

Paslaugų neįgaliesiems teikimo įvairovę ir teikimo taisykles reglamentuoja Lietuvos *Respublikos socialinių paslaugų įstatymas* (2006), *Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų katalogas* (2006). Teikiamos paslaugos ir jų įvairovė susiję su dienos centrų vykdoma veikla ir jos dėka atsirandančiomis protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo skatinimo bei ugdymo galimybėmis. Dienos centruose teikiamų neįgaliesiems paslaugų įvairovei aktualus Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas dėl Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2007 m. vasario 20 d. įsakymo nr. A1-46 „Dėl socialinės globos normų aprašo patvirtinimo“ pakeitimo. Remiantis šiuo įsakymu dienos centruose užtikrinama neįgaliųjų, tame tarpe ir turinčių protinę negalią, priežiūra, ugdymas ir integravimo į visuomenę bei įgalinimo ir savarankiškumo ugdymo prielaidos. Ypač aktualios dienos centruose teikiamos socialinių įgūdžių palaikymo ir atkūrimo, laisvalaikio ir užimtumo organizavimo paslaugos, stiprinančios protinę negalią turinčių asmenų bendravimo įgūdžius ieškant pagalbos, prisitaikant prie naujų sąlygų ir situacijų, dalyvaujant visuomenės ir bendruomeniniame gyvenime, užmezgant ir palaikant tarpasmeninius ryšius su artimaisiais ar draugais bei pažįstamais. Taip pat teikiamos ir darbinio užimtumo paslaugos, padedančios neįgaliesiems įgyti ar palaikyti darbinius įgūdžius, suteikiančius integracijos į darbo rinką galimybių (Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų katalogas, 2006).

Apibendrinant galima teigti, kad dienos centrai įstaigos, kurių veikla reglamentuojama Lietuvos Respublikos biudžetinių įstaigų įstatymu (2010) ir Lietuvos Respublikos vietos savivaldos įstatymu (2008). Dienos centrų veiklos metu vadovaujamasi bendraisiais žmogaus teises apibūdinančiais ir įtvirtinančiais tarptautiniais ir valstybiniais teisiniais aktais ir įstaigų nuostatais. Teikiamų paslaugų įvairovę ir teikimo principus nusako Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų

įstatymas (2006) ir Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų katalogas (2006). Vis dėlto, ieškant lankstesnių ir efektyvesnių galimybių neįgaliųjų, tame tarpe ir turinčių protinę negalią, savarankiškumo skatinimui, atsiranda naujos, įvairiapusiškesnės asmeninio asistento, paslaugos.

2.2. Dienos centrų organizuojamų veiklų įtaka asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymui

Asmens savarankiškumas yra viena iš kokybiško gyvenimo prielaidų. Savarankiškumo įgūdžiai suteikia galimybę jaustis nepriklausomu kasdieniame gyvenime (Kreivinienė ir kt., 2021). Esmine savarankiškumo realizavimo prielaida yra laikomas savarankiško apsisprendimo įgūdžių formavimas. Vaičekauskaitė (2008) išskiria šiuos savarankiško apsisprendimo įgūdžių elementus: pasirinkimas, sprendimų priėmimas, problemų sprendimas, tikslų nustatymas ir jų įgyvendinimas, savirefleksija, savistaba, savęs vertinimas, savęs paskatinimas, savikontrolė, savivoka, saviveika ir metapažinimas, apibūdinamas kaip kito asmens veiksmų ir intencijų suvokimas. Šių įgūdžių plėtojimas sukuria prielaidas efektyviai sąveikai tarp aplinkos ir suaugusio asmens su protine negalia. Ši sąveika pasireiškia kaip asmens savarankiškumas. Savarankiškumo įgūdžiams priskiriami ir savitvarkos įgūdžiai, aktualūs kasdieniame gyvenime. Savitvarkos įgūdžiai – tai mokėjimas savarankiškai apsirengti ir nusirengti, pavalgyti, pasinaudoti tualetu, praustis, laikytis asmens higienos, laikytis poilsio režimo. Šių įgūdžių lygmuo priklauso nuo asmens supratingumo, gebėjimo savarankiškai judėti, smulkiosios motorikos ir kt. (Kreivinienė ir kt., 2021, p. 108). Samošonok (2013) savarankiškumo įgūdžiams priskiria ir asmeninių finansų tvarkymo ir gyvenimo planavimo įgūdžius.

Dienos centruose teikiamų socialinių paslaugų įvairovė nusakoma Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų kataloge (2006). Taip pat jų vykdomą veiklą, kaip jau minėta ankstesniame poskyryje, apibūdina dienos centro veiklos nuostatai ir pareigybinės instrukcijos. Teikiant paslaugas asmenims, turintiems protinę negalią, kaip ir kitais atvejais, vadovaujamasi bendraisiais socialinio darbo principais, užtikrinančiais šių paslaugų prieinamumą, individualizavimą ir tinkamumą. Bendras protinę negalią turintiems asmenims teikiamų socialinių paslaugų tikslas – „sudaryti sąlygas asmeniui (šeimai) ugdyti ar stiprinti įgūdžius ir galimybes savarankiškai spręsti socialines problemas, palaikyti socialinius ryšius su visuomene, taip pat padėti įveikti socialinę atskirtį“ (Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymas, 2006, 3 str.). Taigi, galima pastebėti, kad yra pabrėžiamas savarankiškumo ugdymas kaip vienas iš pagrindinių paslaugų teikimo tikslų ir kriterijų. Be to, akcentuojami socialiniai ryšiai, kurie atsiskleidžia kaip viena iš aktualiausių asmens savarankiškumo, įgalinimo ir socialinio įsitraukimo skatinimo priemonių (Simplican ir kt., 2015). Dienos centruose teikiamos socialinės paslaugos ir jų įvairovė orientuotos į asmenų, turinčių protinę

negalią savarankiškumo ugdymą. Remiantis gauta informacija sudaromi individualūs socialinės globos planai, nuolat stebimi ir vertinami pokyčiai, vykdomas planų koregavimas ir papildymas. Remiantis Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų katalogu (2006), galima išskirti įvairias protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumui aktualias paslaugas:

- tarpininkavimas ir atstovavimas, t.y. pagalba tvarkant dokumentus, mokant mokesčius, registruojantis pas gydytojus, lankantis įvairiose institucijose ir kt.;
- darbinių įgūdžių ugdymas, t.y. darbinės veiklos programos, savanoriška veikla;
- kasdienio gyvenimo įgūdžių ugdymas ir palaikymas, t.y. pinigų apskaitos tvarkymas, mokesčių mokėjimas, apsipirkimo pagalba, namų ruošos darbų planavimas ir atlikimas, asmens higiena, maisto gaminimas, skalbimas, lyginimas, kambarinių augalų priežiūra, savarankiškas patalpų ir lauko aplinkos tvarkymas;
- laisvalaikio organizavimas, t.y. meninių užsiėmimų organizavimas (muzika, vaidyba, šokiai, dailė), išvykų į kultūrinius renginius, gamtą organizavimas, išvažiuojamosios ekskursijos, valstybinių ir atmintinų dienų minėjimas, literatūros skaitymas, pasivaikščiojimai, lavinamieji žaidimai;
- sveikatos priežiūra, t.y. relaksacija, kineziterapija, psichologinė pagalba, psichinės ir fizinės sveikatos problemų sprendimas, fizinio aktyvumo užsiėmimai;
- komunikacinių gebėjimų formavimas ir palaikymas, t.y. skaitymo, rašymo užsiėmimai, kompiuterinio raštingumo užsiėmimai, emocinės būsenos suvokimas, bendravimas įvairiose aplinkose;
- amatų mokymas, t.y. popieriaus plastika, piešimas, daiktų dekoravimas, įvairių technologijų taikymas (mezgimas, vėlimas, karoliukai ir kt.), lipdymas (iš molio, modelino, plastilino ir kt.), rankdarbių iš medžio gamyba ir t.t.;
- kitos paslaugos (ryšių su asmens aplinka palaikymas ir stiprinimas, visuomeninio dalyvavimo skatinimas ir kt.) (Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų katalogas, 2006, III sk., 8.2 punktas).

Teikiant socialines paslaugas visuomet akcentuojamas įgalinimo principas, siekiant ne padaryti darbą už neįgalų asmenį, o skatinti, kad jis pats atliktų atitinkamus veiksmus, išmoktų tai daryti ne tik raginamas, bet ir savo iniciatyva, savarankiškai. Čepienė ir Petkevičiūtė (2019), remiantis Gvaldaite (2009), įgalinimą apibrėžia kaip asmens kompetencijų ir vidinių galių suaktyvinimą, skatinant teigiamus pokyčius jo gyvenime. Ypač pabrėžiama individualaus darbo svarba. Dienos centras, kaip institucija, gali sudaryti įgalinimui palankias sąlygas leidžiant paslaugų gavėjams „aktyviai įsitraukti į sprendimų priėmimą dėl paslaugos planavimo, teikimo ir vertinimo. Toks dalyvavimas paslaugos teikimo procese leidžia patiems paslaugos gavėjams atpažinti ir įsivardinti savo poreikius bei kontroliuoti asmeninius pokyčius gyvenime, kitaip tariant, įgalina

gavėjus, kiek tai leidžia aplinkybės, būti atsakingus už savo gyvenimą“ (Dvarionas, Motiečienė, Ruškus, Mažeikienė ir Naujanienė, 2014, p. 89). Šiame apibrėžime įgalinimas siejamas su atsakomybe už savo pasirinkimus ir veiksmus, būdinga savarankiškai veiklai. Tuo tarpu socialiniai darbuotojai lieka pagalbininkais, patarėjais, mentoriais, leidžiančiais protinę negalią turinčiam asmeniui pačiam gyventi savo gyvenimą. Įgalinimo principus aiškiai iliustruoja 1 lentelė, kurioje pateikiami įgalinimo aspektai ir su jais susijusi specialistų pagalba, skatinanti įgalinimą ir savarankiškumą.

1 lentelė. Pagrindiniai įgalinimo aspektai

Savęs įgalinimas	**Specialistų pagalba įgalinimo procese**
Galimybė svarbius sprendimus priimti pačiam	Mokyti klientus, kaip priimti sprendimus Klientų nuomonės svarba sprendimų priėmimo procese
Gauti informaciją, naudotis ištekliais	Suteikti galimybę gauti informaciją ir išteklius
Turėti realias pasirinkimo galimybes	Suteikti galimybę pasirinkti
Galimybė likti savimi, turėti savus norus ir lūkesčius. Atkaklumas.	Socialinių įgūdžių mokymas
Nauja viltis, galimybė įžvelgti skirtumus	Formuoti kliento požiūrį kaip individualios asmenybės turinčios savo vertę ir talentus. Palaikyti sveikimo viltį
Pamatyti savo gyvenimo istoriją kitoje šviesoje; iš naujo atrasti gebėjimus. Mokytis mąstyti kritiškai	Konsultavimas Įgūdžių lavinimas Kognityvinė terapija
Galimybė išreikšti pyktį ir išmokti kaip tvarkytis su juo	Konsultavimas Įgūdžių lavinimas
Nesijausti vienišu, o grupės dalimi	Pagalba dalyvaujant savipagalbos grupėse
Savo teisių žinojimas ir kovojimas už jas	Informuoti klientus apie jų teises, papasakoti konkrečius pavyzdžius
Galimybė kontroliuoti savo gyvenimą bei jį keisti	Pagalba esant pokyčiams
Mokytis įgūdžių, kurie yra svarbūs sau pačiam	Pagalba klientams ugdant bei mokant socialinių įgūdžių
Keisti prietarus (išankstinius nusistatymus)	Pagalba klientams ugdant savivertę Strategijos ugdant įgūdžius teigiamo (pozityvaus) savęs vertinimo aspektu
Žengti į pasaulį	Pagalba klientams save atstovaujant
Keistis ir tobulėti	Pagalba sveikimo ir įgalinimo procese
Kurti pozityvų savęs vaizdą, kovoti su stigma	Pagalba klientui save pristatant

Šaltinis: parengtą pagal Socialinės globos įstaigose gyvenančių proto ir (ar) psichikos negalią turinčių suaugusių individualių poreikių nustatymo ir individualių planų sudarymo metodinių dokumentų paketas (2019, p. 21)

Pagrindiniai skirtumai atsiskleidžia per paties protinę negalią turinčio asmens savarankiškumo raišką ir šį savarankiškumą skatinančius socialinio darbuotojo veiksmus. Galima

pastebėti, kad daugeliu atvejų socialinio darbuotojo įsikišimas rekomenduojamas visų pirma stebint, sudarant sąlygas ir galimybes veikti ir tik tuomet padėti kai asmuo pats negali išspręsti problemos. Todėl pagalbos teikimas nėra tiesioginis, jis nukreipiamasis, ugdomasis, leidžiantis pačiam neįgaliajam priimti jam svarbius sprendimus ir prisiimti atsakomybę už savo gyvenimą. Tai pabrėžia ir Ruškus, Mažeikienė, Naujanienė, Motiečienė bei Dvarionas (2013). Minėti autoriai nurodo, kad siekdamas įgalinimo sėkmės su protinę negalią turinčiu asmeniu dirbantis specialistas savo vaidmenį turėtų vertinti ne kaip nuolatinio pagalbininko, nenutrūkstamai besirūpinančio klientu. Tam, kad kliento savarankiškumas turėtų erdvės plėtrai, specialisto pagalba turi palaipsniui mažėti. Tik tokiu būdu teikiama pagalba tampa įgalinančia ir stiprina asmenų su protine negalia „pasitikėjimą savimi, savęs priėmimą, socialinį ir politinį suvokimą, gebėjimą būti svarbia dalimi priimant sprendimus ir kontroliuojant aplinkos išteklius“ (Ruškus ir kt., 2013, p. 17). Įgalinančią pagalbą gaunantis asmuo pats gali kontroliuoti pagalbos gavimo dažnumą ir apimtis, šią pagalbą paverčiant savarankiškumo ugdymo sąlyga bei įrankiu. Tokia pagalba suprantama kaip asmeninė pagalba, turinti išskirtinius požymius (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Asmeninės pagalbos elementai

Elementas	Elemento požymis
Finansavimas	Turi būti teikiamas remiantis individualiais kriterijais ir atsižvelgiant į žmogaus teisių normas, užtikrinančias tinkamą užimtumą. Finansavimą turi kontroliuoti negalią turintis asmuo, kuriam šios lėšos turi būti skiriamos sumokėti už bet kokią reikalingą pagalbą. Finansavimas nustatomas įvertinus individualius poreikius ir individualias gyvenimo sąlygas. Dėl individualizuotų paslaugų neturėtų būti mažinami biudžeto asignavimai ir (arba) didinamos išmokos asmeniui.
Paslaugos teikimą kontroliuoja negalią turintis asmuo	Negalią turintis asmuo gali kreiptis į įvairius paslaugų teikėjus arba veikti kaip darbdavys. Asmenys su negalia gali individualizuoti tokias paslaugas, t. y. nustatyti paslaugos parametrus ir nuspręsti, kas, kaip, kada, kur ir kokiu būdu teiks tą paslaugą, taip pat duoti instrukcijas ir nurodymus paslaugų teikėjams.
Individualus santykis	Asmeninius asistentus turi įdarbinti, apmokyti ir kontroliuoti asmeninę pagalbą gaunantis asmuo. Asmeniniai asistentai neturėtų vienu metu teikti pagalbą keliems žmonėms, jeigu nėra tam gavę visiško ir laisvo asmens, kuriam teikiama pagalba, sutikimo. Dalijimasis asmeniniais asistentais gali neleisti ar trukdyti negalią turinčiam asmeniui savo nuožiūra ir pageidaujamu metu dalyvauti bendruomenės veikloje.
Savarankiškas paslaugų teikimo proceso valdymas	Negalią turintys asmenys, kuriems reikalinga asmeninė pagalba, gali patys laisvai pasirinkti paslaugų teikimo kontrolės lygį pagal savo gyvenimo aplinkybes ir pageidavimus. Net jeigu „darbdavio“ funkcijos sutartimi perduodamos trečiam asmeniui, neįgalusis visada išlieka sprendimų dėl tokios pagalbos priėmimo centre, todėl turi būti išsiaiškinami ir vykdomi būtent jo pageidavimai. Asmeninės pagalbos kontrolė gali būti vykdoma taikant sprendimų priėmimo pagalbos mechanizmą.

Šaltinis: Bendroji pastaba dėl 19 straipsnio: gyvenimas savarankiškai ir įtrauktis į bendruomenę (2017, p. 6)

Šie pateikti elementai atsiskleidžia, kaip asmeninės pagalbos sudėtinės dalys. Įtraukiančiai pagalbai, skatinančiai protinę negalią turinčio asmens savarankiškumą, svarbus finansavimas, sukuriantis prielaidas pagalbos teikimui ir sąlygų, tinkamų savarankiškumo ugdymui sudarymui. Taip pat teikiant pagalbą reikalinga ją gaunančio kliento paslaugos kontrolė, paslaugos individualizavimas, pagrįstas asmeniniu ryšiu tarp paslaugos teikėjo ir jos gavėjo. Šiame santykyje svarbu suteikti sprendimų priėmimo teisę paslaugos gavėjui, taip pripažįstant jo savarankiškumą. Specialistai išlieka tik patarėjais, informacijos teikėjais, skatinančiais pačius neįgaliuosius domėtis, ieškoti, mąstyti, priimti sprendimus ir numatyti jų pasekmes. Svarbu žinoti protinę negalią turinčio asmens stipriąsias puses ir jas panaudoti savarankiškumo ugdymui, motyvuoti ir skatinti jų norą mokytis, tobulėti. Tam būtinas tarpusavio pasitikėjimas ir juo grįsti nuoširdūs santykiai.

Apibendrinant galima teigti, jog dienos centruose teikiamos įvairios paslaugos, didinančios asmenų su protine negalia savarankiškumą: tarpininkavimas ir atstovavimas, darbinių įgūdžių ugdymas, kasdienio gyvenimo įgūdžių ugdymas ir palaikymas, laisvalaikio organizavimas, sveikatos priežiūra, komunikacinių įgūdžių formavimas ir palaikymas, amatų mokymai, kitos paslaugos, reikalingos asmeniui pagal jo savarankiškumo lygį. Šiame procese labai svarbus protinę negalią turinčių asmenų įgalinimas, suteikiantis neįgaliesiems savarankiškumo galimybes ir teisę būti savo gyvenimo šeimininkais.

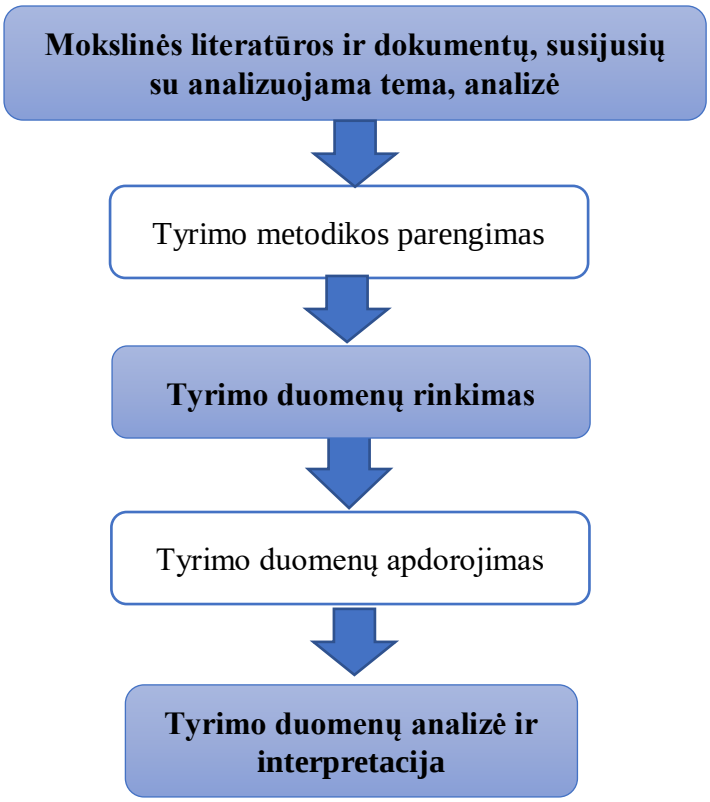
2. SOCIALINIŲ DARBUOTOJŲ PATIRTIS UGDANT ASMENŲ, TURINČIŲ PROTINĘ NEGALIĄ, SAVARANKIŠKUMĄ DIENOS CENTRUOSE

2.1. Tyrimo metodologija

Atsižvelgiant į temos naujumą ir aktualumą, pasirinktas kokybinis tyrimas. Kokybinis tyrimas pasižymi platesniu ir gilesniu požiūriu nei kiekybinis, galimi atviresni ir išsamesni tyrimo dalyvių vertinimai bei požiūriai. Be to, analizuojama tema gana jautri dėl negalią turinčių asmenų, kaip itin pažeidžiamos visuomenės grupės, situacijos analizės. Kokybinis tyrimas leidžia jautriau pažvelgti į problemą, priartėti prie tyrimo esmės. Šiuo atveju tampa ypač aktualus pačių tyrimo dalyvių vaidmuo, atskleidžiant tyrimui aktualius klausimus, išryškinant svarbiausius probleminius aspektus (Gaižauskaitė ir Valavičienė, 2016). Kokybinio tyrimo metu, pasak Žydžiūnaitės ir Sabaliausko (2017), susitelkiama į žmogiškąsias tyrimo dalyvių patirtis, sukuriant prielaidas prasmių ir jų interpretacijų atradimui, kas nėra įmanoma kiekybinio tyrimo metu. Be to, kokybiniai tyrimai dažniausiai taikomi tokiais atvejais kai tyrimo problema yra menkai analizuota ir nėra įmanoma įvertinti ją kiekybiškai, remiantis statistiniais duomenimis. Kokybiniai tyrimo aspektai yra sudėtingi, tačiau pasižymi autentiškumu ir gilumu, galimybe įvertinti analizuojamą objektą jam būdingoje aplinkoje. Kuo objektyvesnis ir nešališkesnis tyrėjo požiūris į analizuojamą reiškinį, tuo giliau ir įvairiapusiškiau atskleidžiami visi su šiuo reiškiniu susiję aspektai.

Tyrimo metu remiamasi socialinio konstruktyvizmo teorija, stengiantis suprasti tyrimo dalyvių pasaulį ir jų perteikiamas prasmes, savitas ir individualias interpretacijas, pagrįstas asmenine patirtimi ir sąveika su aplinka (Gaižauskaitė ir Valavičienė, 2016).

Tyrimo loginė seka. Kiekvienas ankstesnis tyrimo etapas yra svarbus tolimesnio etapo eigai. Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas (2017) kokybinį tyrimą apibrėžia kaip nuoseklų daugianarį procesą, kurio metu laikantis loginės veiksmų sekos siekiama išsikelto tikslo (žr. 2 pav.).

2 pav. Tyrimo organizavimo etapai (sudaryta autorės)

Pirmajame etape buvo analizuojama mokslinė literatūra ir dokumentai, susiję su nagrinėjama tema.

Atlikus mokslinių šaltinių ir dokumentų analizę, antrajame etape buvo parengta kokybinio tyrimo metodika, leidžianti atskleisti analizuojamą problemą. Trečiajame etape buvo atliktas interviu, renkami tyrimui reikalingi duomenys, atliekamas jų apdorojimas, tyrimo duomenų analizė, interpretacija, lyginimas su mokslinės literatūros šaltiniuose pateiktomis įžvalgomis, taip susiejant teorinę ir empirinę darbo dalis.

Tyrimo metodai. Atliekant tyrimą naudotas pusiau struktūruoto interviu metodas, užduodant tyrimo dalyviams iš anksto parengtus klausimus (Gaižauskaitė ir Valavičienė, 2016). Pasirengimas apklausai suteikia interviu pokalbiui struktūriškumo, kryptingumo, būdingo šiam tyrimo metodui.

Tyrimo duomenų rinkimo instrumentas. Buvo parengtas interviu klausimynas, apimantis šias klausimų temas (žr. 1 priedą):

1. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo vertinimas.
2. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų artimųjų vaidmuo skatinant jų savarankiškumą.
3. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo skatinimas dienos centre.

4. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo sunkumai ir jų sprendimas dienos centre.

5. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo tobulinimo perspektyvos dienos centruose.

Tyrimo imtis. Atlikto tyrimo metu taikyta tikslinė tyrimo dalyvių atranka, dažniausiai taikoma kokybinių tyrimų metu (Gaižauskaitė ir Valavičienė, 2016). Tikslinei atrankai buvo numatyti tyrimo dalyvių atrankos kriterijai:

1.Socialiniai darbuotojai, turintys socialinio darbo aukštąjį išsilavinimą.

2. Socialiniai darbuotojai, dirbantys dienos centre su asmenimis, turinčiais protinę negalią.

3. Socialiniai darbuotojai turi ne mažesnę kaip vienerių metų patirtį dirbant su protinę negalią turinčiais asmenimis dienos centre.

Atliekant interviu laikomasi duomenų prisotinimo principo (Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas, 2017).

Tyrimo dalyvių charakteristika. Tyrime dalyvavo 7 socialiniai darbuotojai, atitinkantys tyrimo metu numatytus atrankos kriterijus (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. Tyrimo dalyviai

Tyrimo dalyvio kodas	**Amžius**	**Išsilavinimas socialinio darbo kryptyje**	**Socialinio darbo stažas**	**Darbo su neįgaliaisiais stažo trukmė dienos centre**
SD1	51 m.	Aukštasis neuniversitetinis	12 m.	12 m.
SD2	52 m.	Aukštasis neuniversitetinis	12 m.	2 m.
SD3	42 m.	Aukštasis universitetinis	15 m.	10 m.
SD4	34 m.	Aukštasis universitetinis	11 m.	4 m.
SD5	29 m.	Aukštasis neuniversitetinis	6 m.	3 m.
SD6	37 m.	Aukštasis universitetinis	10 m.	6 m.
SD7	30 m.	Aukštasis universitetinis	6 m.	5 m.

Šaltinis: parengta autorės

Tyrime dalyvavo socialiniai darbuotojai nuo trisdešimties iki penkiasdešimt dvejų metų amžiaus. Visos tyrimo dalyvės buvo moterys. Tyrimo dalyviai buvo įgiję aukštąjį (universitetinį ir neuniversitetinį) socialinio darbo išsilavinimą. Tyrimo dalyvių darbo stažas socialinio darbo srityje nesutapo su darbo stažo dirbant su neįgaliaisiais dienos centre. Bendras socialinio darbo stažas buvo nuo šešerių iki penkiolikos metų trukmės. Tuo tarpu darbo su asmenimis, turinčiais protinę negalią,

dienos centre darbo stažas siekė nuo dvejų iki dvylikos metų. Taigi, beveik visoms tyrimo dalyvėms tai buvo jau ne pirmoji darbo vieta.

Tyrimo etika. Tyrimo metu buvo laikomasi etikos principų:

- Konfidencialumo principo. Siekiant išsaugoti tyrimo dalyvių konfidencialumą, duomenys buvo renkami tik apibendrintai, nepateikiant asmeninės informacijos, nefiksuojant tyrimo dalyvio vardo ar pavardės bei kitų duomenų, galinčių padėti identifikuoti tyrime dalyvavusius asmenis. Tyrimo metu šis principas buvo įgyvendintas koduojant tyrimo dalyvių vardus siekiant išsaugoti jų privatumą (Gaižauskaitė ir Valavičienė, 2016).
- Laisvanoriškumo principo. Atliekant interviu laikomasi laisvanoriškumo principo, kuriuo remiantis tyrimo dalyvis pats laisva valia sutinka dalyvauti tyrime ir atsakyti į jam pateiktus klausimus (Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas, 2017). Tyrimo pradžioje tyrimo dalyviai supažindinami su tyrimo tikslu ir leidžiama jiems patiems nuspręsti, ar dalyvauti tyrime ir atsakyti į interviu klausimus.
- Teisingumo principo. Laikantis šio principo pabrėžiamos lygios tyrėjo ir tiriamojo teisės, abipusė sąveika ir nauda (Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas, 2017).
- Geranoriškumo ir nusiteikimo nekenkti tiriamam asmeniui principas. Siekiant nesuteikti tyrimo dalyviams neigiamų emocijų, buvo bendraujama pagarbiai, neuždavinėjama papildomų, iš anksto nenumatytų klausimų (Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas, 2017).

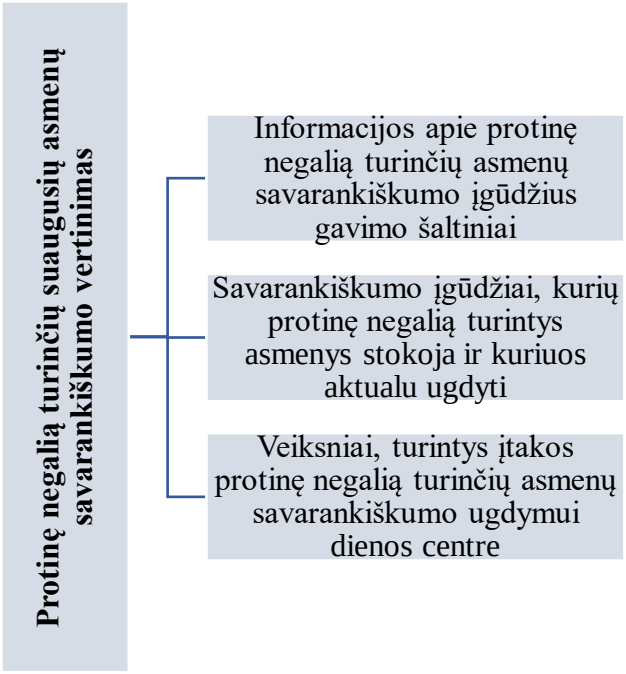
Tyrimo duomenų analizės metodas. Atliekant surinktos informacijos analizę taikytas kokybinės turinio analizės metodas, laikantis indukcinės logikos (Gaižauskaitė ir Valavičienė, 2016). Interviu tekstai laikomi duomenų analizės vienetais. Tekstai skaitomi po keletą kartų, ieškant reikšmių, apibūdinančių analizuojamą reiškinį. Koduoti duomenys grupuojami ir abstrahuojami, apjungiant subkategorijas į apibendrinančias kategorijas (Žydžiūnaitė ir Sabaliauskas, 2017). Išskirti prasminiai vienetai interpretuojami, papildomi paties tyrėjo refleksinėmis įžvalgomis, citatomis ir palyginimais su informacija iš mokslinės literatūros šaltinių.

Tyrimo ribotumai. Vienas iš aktualiausių ribotumų – tai temos jautrumas, susijęs su neįgaliaisiais ir pagalbos jiems teikimu. Specialistai, teikiantys paslaugas neįgaliesiems dienos centre ne visuomet yra linkę dalintis savo patirtimi, nerimauja dėl informacijos anonimiškumo ir konfidencialumo, dėl jų klientų saugumo ir profesinės etikos. Be to, kokybiškas interviu reikalauja daug tyrimo dalyvio laiko, kurio skirti ne visuomet yra galimybių.

2.2. Tyrimo duomenų analizė

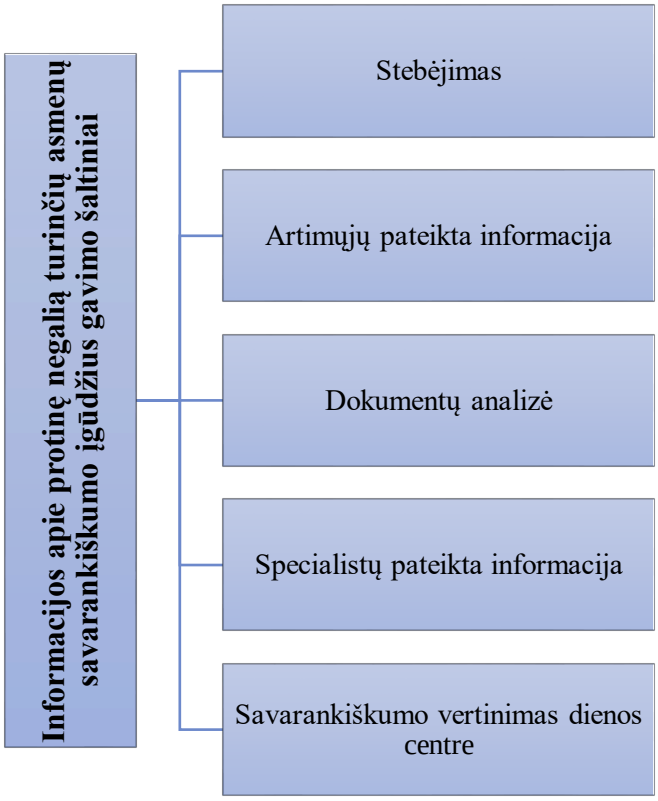
2.2.1. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo vertinimas

Tyrimo metu siekta atskleisti, kaip socialiniai darbuotojai vertina protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumą. Išanalizavus tyrimo duomenis buvo išskirtos trys kategorijos (žr. 3 pav.).

3 pav. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo vertinimas

Informacijos apie protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą gavimo šaltiniai. Protinę negalią turinčių suaugusiųjų asmenų savarankiškumo ugdymui ypač svarbi pati pradžia, atskaitos taškas, nuo kurio prasideda savarankiškumo ugdymas: jo planavimas, įgyvendinimas, vertinimas. Analizuojant tyrimo metu gautus duomenis, buvo išskirta kategorija, atskleidžianti informacijos apie suaugusiųjų protinę negalią turinčių asmenų gavimo šaltinius, siekiant įvertinti asmens savarankiškumą ir numatyti jo ugdymą, atliepiant asmens individualią situaciją, jo poreikius (žr. 4 pav.).

4 pav. Informacijos apie protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo įgūdžius gavimo šaltiniai

Tyrimas atskleidė, kad vienas iš informacijos šaltinių apie negalią turinčių asmenų savarankiškumo įgūdžius yra jų ***stebėjimas*** įvairių veiklų metu: „*Kiekvienam naujam lankytojui patekus į centrą, pirmiausiai tai vykdomas toks jo stebėjimas, siekiant išsiaiškinti, kaip geriau su juo bendrauti, kas jam svarbiausia ir reikalingiausia.“* (SD3). Tokie stebėjimo rezultatai ne tik leidžia įvertinti asmens esamą situaciją jų turimus savarankiškumo įgūdžius bei jų stoką, bet ir numatyti įgūdžių ugdymui tinkamiausius metodus bei priemones. Pasak tyrimo dalyvių: „*... iš stebėjimo ir bendravimo su protinę negalią turinčiais asmenimis galima numatyti kuriuos gebėjimus labiausiai reikia ugdyti*.“ (SD2). Gali būti pasirenkami skirtingi stebėjimo metodai: „*Per įvairias veiklas, užsiėmimus, bendravimą, stebėjimą išryškėja kokius gebėjimus reikia ugdyti, stiprinti ar tiesiog dirbti su juo ta linkme kad taptų kažkurioje srityje savarankiškesnis“* (SD6). Mokslinėje literatūroje nurodoma, kad protinė negalia yra ne tokia pastebima, tačiau ne mažiau svarbi kaip fizinė negalia (Genienė, 2020). Atidus stebėjimas skirtingų veiklų metu leidžia nustatyti individualius proto negalią turinčių asmenų bruožus ir identifikuoti turimus įgūdžius.

Tyrimas rodo, kad svarbus informacijos apie neįgaliuosius ir jų savarankiškumo įgūdžius šaltinis yra ***neįgalių asmenų artimieji***. Šeimos aplinka visuomet yra laikoma pačia pirmąja, svarbiausia ir artimiausia kiekvieno žmogaus aplinka. Artimieji ugdo neįgalų šeimos narį nuo mažens, geriausiai jį pažįsta: *„Dažniausiai, tai būna tėvai, su kuriais bendraudami aptariame savarankiškumą įvairiose srityse.*“ (SD4), „*Tėvai ir globėjai, su kuriais aptariame paslaugų gavėjo*

gebėjimus“ (SD6). Neįgaliųjų įtraukties į visuomenę audito ataskaitoje pabrėžiama, kad vis dar nepakankamai orientuojamasi į individualius neįgaliųjų poreikius ir jais pagrįsta kompleksinės pagalbos, skatinančios savarankiškumą, teikimą (Asmenų su negalia socialinė intergracija, 2020). Todėl asmeniška informacija, kurią gali suteikti artimieji gali būti ypač reikšminga neįgaliųjų savarankiškumo ugdymui, siekiant atliepti jų individualius poreikius. Taip pat svarbus ir grįžtamasis ryšys apie savarankiškumo ugdymo kaip teikiamos paslaugos efektyvumą (Dvarionas ir kt., 2014).

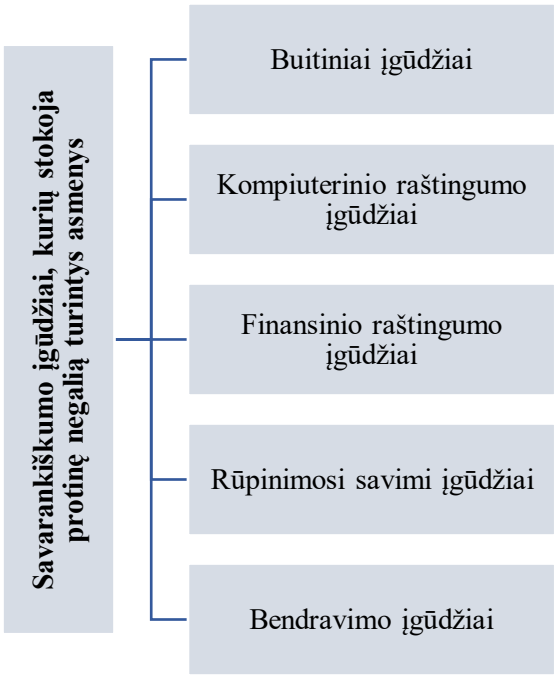
Be artimųjų pateiktos ir stebėjimo metu gautos informacijos, pažinti neįgalių asmenų savarankiškumo galimybes padeda turima apie asmenį ***dokumentų analizė***: „*Pirminius duomenis apie jų gebėjimus gaunu iš pateiktų dokumentų, kai jie atvyksta į dienos centrą.“* (SD2). Dokumentų analizė padeda gauti informaciją apie asmens negalią, jo savarankiškumą, veiklą, dalyvumą. Dokumentuose esančią informaciją papildo įvairių sričių ***specialistų pateikta informacija:*** *„Taip pat daug informacijos gauname iš individualių užsėmimų su psichologais, psichiatrais*“ (SD5). Specialistų įžvalgos tampa naudingos planuojant savarankiškumo ugdymo užsiėmimus, individualizuojant neįgaliųjų ugdymą, pritaikant jiems tinkamiausias priemones.

Iš tyrimo dalyvių teiginių, tapo akivaizdu, kad savarankiškumo skatinimui svarbus yra ***savarankiškumo lygmens nustatymas, atliekamas dienos centre:*** *„...įvertinimas ką ir kiek jis sugeba, kuriose srityse asmuo savarankiškas, o kur bus reikalinga pagalba stiprinti ar ugdyti savarankiškumo gebėjimus*.“ (SD5). Vertinimo metu atsiskleidžia ne visuomet akivaizdžiai matomi savarankiškumo įgūdžiai ir galimybės, individuali situacija: *„Kiekvieno kliento gebėjimai skirtingi ir tik įvertinus gali spręsti, kiek jam tai svarbu. Pvz. Gulintis klientas savo pastangomis gali tik nuryti maistą, tai yra jo svarbiausias gebėjimas ir jį reikia palaikyti, motyvuoti“* (SD1). Oficialus vertinimas dokumentuojamas ir vėliau, turimos informacijos pagrindu galima nustatyti, kokia pažanga yra padaryta, kokių pokyčių savarankiškumo ugdymo srityje pavyko pasiekti. Vėliau ši informacija papildoma ir išplėtojama, ją individualizuojant, atspindint kiekvieno asmens įgūdžius, jo stiprybes bei silpnybes. Pasak Kreivinienės (2021), savarankiškumo įgūdžių nustatymui gali prireikti individualiai pritaikytos komunikavimo sistemos. Vertinimo metu taikoma metodika padeda išsiaiškinti asmens įgūdžius ir jų lygmenį.

Apibendrinant praktinius protinę negalią turinčių suaugusiųjų savarankiškumo vertinimo aspektus galima teigti, kad savarankiškumo vertinimui ypač svarbi informacija apie neįgaliuosius ir jų turimus savarankiškumo įgūdžius. Šios informacijos šaltiniai dažniausiai yra paties neįgalaus asmens stebėjimas, artimųjų ir įvairių sričių specialistų pateikta informacija, neįgalaus asmens dokumentų analizė bei savarankiškumo lygio vertinimas dienos centre. Vis dėlto, kaip pastebi Kreivinienė (2021, p. 103), „Lietuvoje apie <...> socialinių įgūdžių vertinimą ir individualizuotą

vystymą taikant kompleksinius metodus informacijos trūksta.“ Tad šis tyrimas taps papildomu informacijos šaltiniu.

Taip pat tyrimo metu buvo išskirti **savarankiškumo įgūdžiai, kurių stokoja protinę negalią turintys suaugę asmenys** (žr. 5 pav.). Įgūdžiai, kurių trūksta neįgaliesiems, vėliau gali būti įtraukiami į ugdymo planus ir tikslingai ugdomi. Išskirtos penkios šių trūkstamų įgūdžių grupės.

5 pav. Savarankiškumo įgūdžiai, kurių stokoja protinę negalią turintys asmenys

Tyrimas rodo, kad protinę negalią turintys asmenys stokoja ***buitinių įgūdžių.*** Pasak tyrime dalyvavusių socialinių darbuotojų šiuos įgūdžius svarbu ugdyti dienos centre: „*Nes vienam svarbu mokėti gaminti valgyti, naudotis skalbimo mašina*“ (SD1); „*susisiūti drabužį*“ (SD1). Paprasti buities darbai gali būti naudingi tiek pačiam neįgaliajam asmeniškai, tiek padedant kitiems šeimos nariams. Björnsdóttir ir kt. (2015) atliktas proto negalią turinčių asmenų nuomonės tyrimas atskleidė, kad kitų žmonių pagalba dažnai kliudo įgyti kasdienių buitinių įgūdžių.

Taip pat šie asmenys stokoja ***kompiuterinio raštingumo*** įgūdžių. Socialinių darbuotojų nuomone, neįgaliesiems, kaip ir kitiems žmonėms, yra svarbu: „*išmokti kompiuteriu naudotis“* (SD1). Kompiuterinio raštingumo gebėjimų trūkumas siekiant didesnio savarankiškumo nustatytas ir neįgaliųjų poreikio tyrimo metu (Neįgaliųjų individualių specialiųjų poreikių tenkinimo tyrimas, įvertinant Jungtinių tautų Neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatų įgyvendinimo efektyvumą Lietuvoje, 2018).

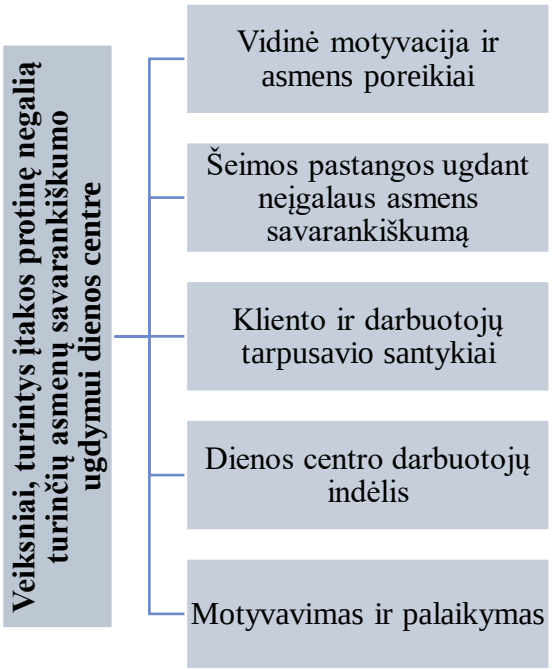
Tyrimas rodo, kad šiems asmenims stinga ***finansinio raštingumo*** įgūdžių, kuriuos svarbu ugdyti dienos centruose. Tyrimo dalyviai teigė, kad jiems sunku ir reikia išmokti „*susiskaičiuoti savo gaunamas lėšas“ (SD1*), tinkamai leisti pinigus, neprisiskolinti, mokytis taupyti. Lietuvos

Respublikos Konstitucija užtikrina protinę negalią turintiems neįgaliesiems sąlygas į asmeninių finansinių reikalų tvarkymą (Žmonių su negalia socialinės integracijos veiklos rezultatų bei Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių Konvencijos ir jos fakultatyvaus protokolo įgyvendinimo 2019 m. stebėsenos ataskaita, 2020). Kadangi neįgalaus asmens pajamos yra mažos, pakankamai sunku taip tvarkyti savo finansus, kad jų užtektų visų pagrindinių poreikių tenkinimui (Björnsdóttir et al., 2015).

Neįgaliesiems trūksta ***įgūdžių pasirūpinti savimi***, kad jie galėtų būti nepriklausomi nuo aplinkinių. Tyrimo dalyviai patikslina, kad rūpinantis savimi reikia mokėti: „*nusinešti indus pavalgius, rūbinėje pasikabinti rūbus, užsisegti sagas ar užtrauktuką*“ (SD2). Savarankiškumas, išreikštas kasdienių įgūdžių, leidžiančių pasirūpinti savimi, įgijimu, yra svarbus kiekvienam neįgaliam asmeniui ir jo gyvenimo kokybės užtikrinimui (Kreivinienė ir Vaičiulienė, 2015).

Tyrimas rodo ir ***bendravimo įgūdžių*** stoką. Socialiniai darbuotojai nurodė, kad svarbu ugdyti kontakto užmezgimo, mandagaus bendravimo įgūdžius: „*dar labai svarbūs komunikaciniai gebėjimai*“ (SD2); „*vieni iš svarbiausių yra <...> gebėjimo išsakyti savo nuomonę“* (SD4); „*turėti savo nuomonę ir su ja skaitytis“* (SD1). Bendravimo įgūdžių trūkumas arba jų išskirtinumas (pavyzdžiui, bendraujant paveikslėlių pagalba) nustatytas ir Bigby et al. (2019) atlikto tyrimo metu. Todėl socialiniams darbuotojams reikalingos žinios apie bendravimo su proto negalią turinčiais asmenimis specifiką.

Veiksniai, turintys įtakos protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymui dienos centre. Tyrimo metu atskleisti tiek išoriniai, tiek nuo paties asmens priklausantys veiksniai (žr. 6 pav).

6 pav. Veiksniai, turintys įtakos protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymui dienos centre

Išskirtas su neįgaliojo asmenybe susijęs veiksnys – ***vidinė motyvacija ir asmeniniai poreikiai***. Pasak tyrimo dalyvių svarbiausia yra „*pačių neįgaliųjų motyvacija, noras kažką daryti*“ (SD1). Vidinė motyvacija svarbi siekiant užsibrėžto tikslo, norint jį įgyvendinti. Kai žmogus pats susitelkia į tai, ką nori atlikti, prireikia žymiai mažiau pagalbos iš šalies. Pasak Kreivinienės (2021), asmens motyvacija yra viso ugdymo proceso esmė, tačiau aplinka šią motyvaciją gali ir užslopinti (Belva and Matson, 2012).

Taip pat svarbus išorinis veiksnys – tai ***šeimos pastangos ugdyti neįgalaus asmens savarankiškumą***. Šeimos įsitraukimas ugdant asmens savarankiškumą itin svarbus. Tyrimo dalyvių nuomone: „*Svarbi labai ir šeimos aplinka, kaip namuose su jais elgiasi, kiek laiko skiria, kaip bendrauja“* (SD1). Šeimos įsitraukimas ir dalyvavimas svarbus tiek planuojant, tiek ir įgyvendinant savarankiškumo įgūdžių ugdymo planus. Vis dėlto, šis įsitraukimas laikomas nepakankamu, ir tai neigiamai veikia proto negalią turinčių asmenų įgalinimą (Dvarionas ir kt., 2014).

Kliento ir darbuotojų tarpusavio santykiai – taip pat išskirti kaip vienas iš veiksnių, turinčių įtakos protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymui dienos centre. Šie santykiai atsiskleidžia kaip „*Geras tarpusavio ryšys tarp teikiančio pagalbą, paslaugas ir asmenio turinčio protinę negalią*“ (SD3). Geras tarpusavio ryšys, minimas tyrimo dalyvių gali pažadinti vidinę neįgalių asmenų motyvaciją, norą stengtis ir priimti centro darbuotojų patarimus, dalyvauti įvairiose veiklose, pasitikėti siūlomais sprendimais. Kandratavičienės (2013) atliktas tyrimas atskleidė, kad geri kliento ir darbuotojo santykiai tampa pastiprinamąja informacine darbuotojo parama. Šis tarpusavio ryšys padeda pagrįsti sprendimų priėmimą.

Vien gerų santykių neužtenka, efektyviam neįgaliųjų savarankiškumo ugdymui reikalingas ir ***dienos centro darbuotojų indėlis***, siekiant įgalinti asmenį, sukuriant aplinką skatinančią neįgalaus asmens savarankiškumą. Pasak tyrimo dalyvių įgalinančioje aplinkoje „*...jie tampa jau suaugusiais, o ne vaikais, kaip namuose, kur yra labiau globojami“* (SD2). Dienos centro darbuotojų požiūris į neįgaliuosius ir jų savarankiškumo įgūdžių ugdymą sukuria prielaidas šių įgūdžių ugdymui. Kaip nurodoma mokslinėje literatūroje, aplinka yra svarbiausias asmens veiklos veiksnys, būtina sąlyga jo veiklos realizavimui (Kreivinienė, 2021). Todėl dienos centro aplinka, kurią sukuria čia dirbantys darbuotojai, atsiskleidžia kaip palanki terpė proto negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo vystymuisi.

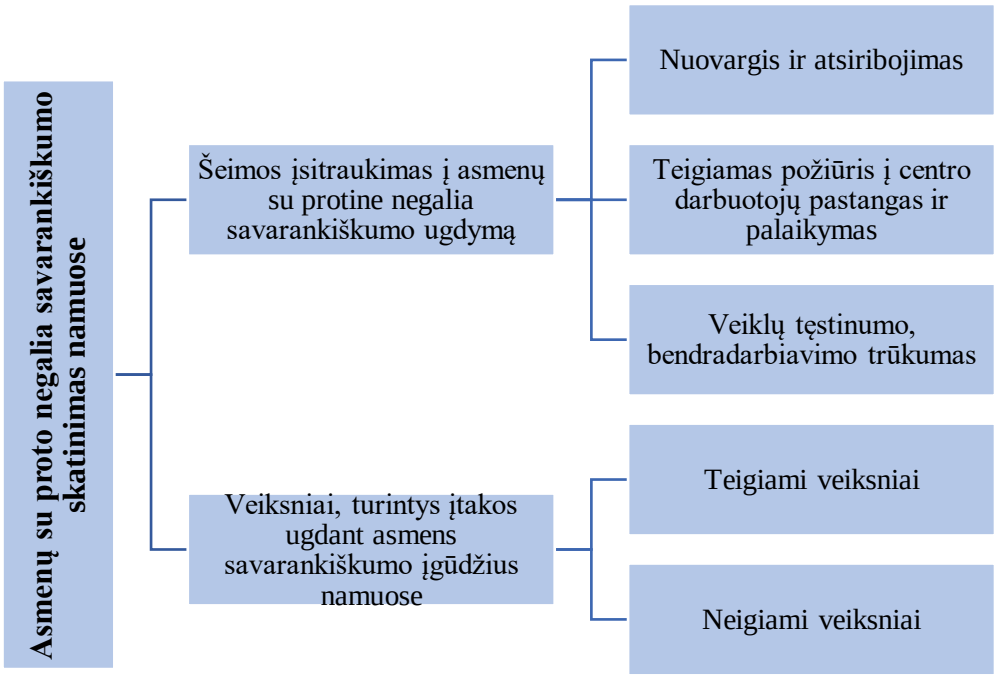
Svarbus veiksnys, turintis įtakos protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymui dienos centre, yra asmenų su protine negalia ***motyvavimas ir palaikymas***. Savarankiškumo ugdymo sėkmę, pasak tyrimo dalyvių užtikrina *„...nuolatinis motyvavimas ir pagyrimai ir nuoseklus darbas individualiai norint kad asmuo taptų kuo savarankiškesnis.“* (SD6). Tokiu elgesiu ir dėmesingumu neįgaliajam bei jo pastangoms būti savarankišku *„paskatinama gera psichinė, fizinė ir emocinė*

savijauta“ (SD4). Kaip pabrėžia viena iš tyrimo dalyvių: *„Jeigu yra motyvavimas, palaikymas ir pagalba iš aplinkos, savarankiškumo tikslų pasiekti lengviau“* (SD4). Motyvavimo pagrindą sudaro „žmogaus individualių poreikių analizė ir suvokimas“ (Kreivinienė, 2021, p. 107). Taigi, socialinių darbuotojų sugebėjimas pažinti neįgaliuosius padeda jiems pritaikyti tinkamus motyvavimo būdus, skatinančius jų motyvaciją tapti savarankiškais.

Apibendrinant galima teigti, jog tyrimas atskleidė, kad protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo gebėjimai diagnozuojami taikant stebėjimo metodą, renkant informaciją iš įvairių šaltinių: neįgalaus asmens artimųjų, gydytojų ir kt. Nustatyta, kad dažniausiai jie stokoja svarbių socialinių, rūpinimosi savimi, buities darbų, kompiuterinio raštingumo, finansinio raštingumo įgūdžių. Šių įgūdžių ugdymui įtakos turi vidinė pačių neįgaliųjų motyvacija, šeimos pastangos, neįgalaus asmens ir dienos centre dirbančių socialinių darbuotojų tarpusavio santykiai, savarankiškumą skatinanti dienos centro aplinka ir motyvavimas bei palaikymas.

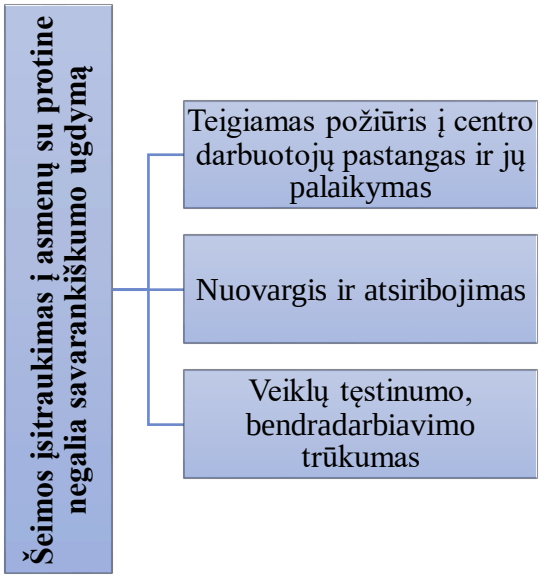
2.2.2. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų artimųjų vaidmuo ugdant savarankiškumą

Tyrimu atskleistas protinę negalią turinčių asmenų artimųjų vaidmuo skatinant asmens savarankiškumą. Išanalizavus tyrimo duomenis buvo išskirtos dvi kategorijos ir penkios subkategorijos, atspindinčios tiek teigiamus, tiek neigiamus aspektus, turinčius įtakos asmens savarankiškumo įgūdžių ugdymuisi artimoje, namų aplinkoje (7 pav.).

7 pav. Asmenų su proto negalia savarankiškumo skatinimas namuose

Šeimos įsitraukimas į asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą. Analizuojant tyrimo metu gautus duomenis, buvo išskirta kategorija, apibūdinanti šeimos įsitraukimą į asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą. Ją papildo trys subkategorijos – tai nuovargis ir atsiribojimas; teigiamas požiūris į centro darbuotojų pastangas ir jų palaikymas; veiklų tęstinumo, bendradarbiavimo trūkumas (žr. 8 pav.).

8 pav. Šeimos įsitraukimas į asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą

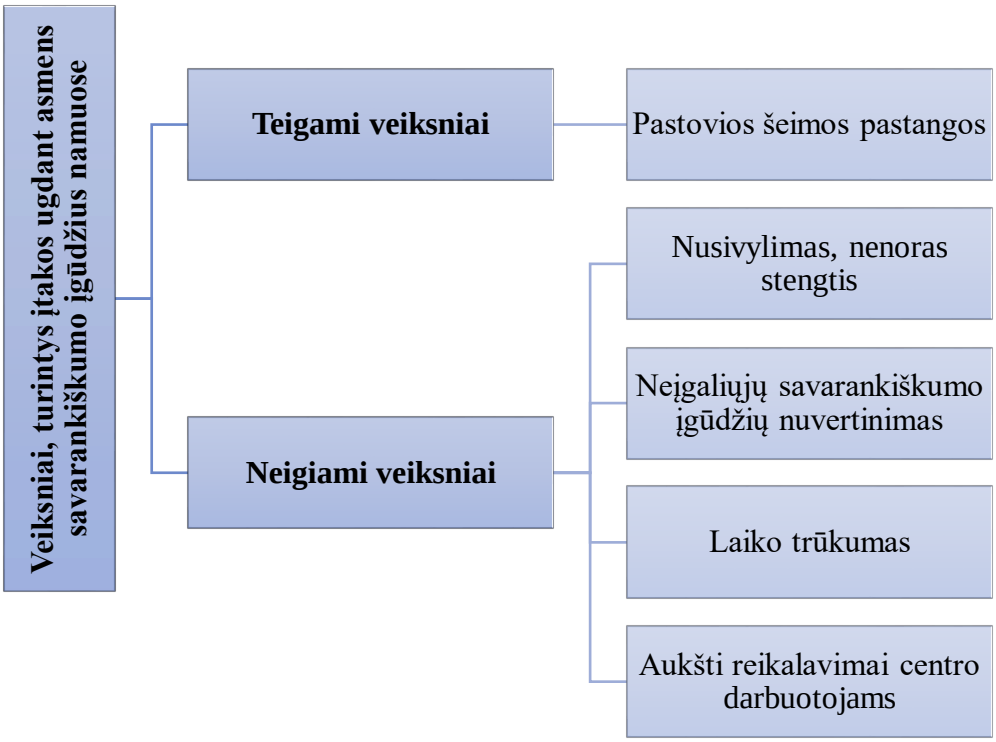
Tyrimu atskleista ***teigiamas šeimos požiūris į centro darbuotojų pastangas*** ugdyti jų šeimos nario savarankiškumą dienos centre ir siekis palaikyti darbuotojus. Pasak tyrimo dalyvių: *„Tėvai dažniausiai pritaria įvairiai veiklai vykdomai dienos centre, taip pat ir savarankiškumo skatinimui“* (SD4). Toks teigiamas požiūris atsiskleidžia ir per mandagų, dėmesingą tėvų elgesį su dienos centro darbuotojais: „*Dažnai artimieji pokalbio pabaigoje palinki darbuotojams gražios dienos, gero savaitgalio*“ (SD2). Teigiamas požiūris ypač svarbus pasitikėjimui vieni kitais ir atliekamu darbu. Pasitikėjimas ir atvirai rodoma pagarba motyvuoja darbuotojus, leidžia pajusti, kad pastangos yra įvertintos, tuomet yra galimybė didžiuotis savo darbo rezultatais, pasijusti reikšmingu, profesionaliai dirbančiu savo srityje, suteikiančiu pagalbą kitiems. Kandratavičienės (2013) atlikto tyrimo metu taip pat nustatyta, kad neįgaliųjų artimieji vertina neįgaliesiems skirtos veiklos parinkimą, jų užimtumo organizavimą, džiaugiasi pasiekimais.

Taip pat tyrimo metu išryškėjo pastebimas artimųjų ***nuovargis ir atsiribojimas*** nuo problemų bei jų sprendimo: „*Visokių būna, bet iš tiesų tai kai kurie tiesiog pavargę, nori atvežt, palikt ir pailsėt, ramiai savo darbus nudirbt, juk visiems ir gyvent dar reikia.“* (SD1). Tėvų pasyvumą paaiškina jų išsekimas, nuolatinės kasdienės pastangos ir jų nulemtas nuovargis. Dienos centro paslaugų tikslas ir yra ne tik padėti neįgaliesiems, bet ir leisti atsikvėpti jų artimiesiems, kad

jie galėtų dirbti, rūpintis savo asmeniniu gyvenimu ir pagerinti savo savijautą. Kaip nurodo Kandratavičienė (2013), šeimos, globojančios asmenį, turintį proto negalią, dažnai susiduria su emociniais, socialiniais ir finansiniais sunkumais, kurie ilgainiui išvargina. Todėl pagalba reikalinga ne tik neįgaliajam, bet ir jo šeimai.

Kaip įsitraukimo priešingybė atsiskleidžia ***veiklų tęstinumo, bendradarbiavimo trūkumas***. Nepaisant pozityvaus požiūrio socialiniai darbuotojai dažnai pasigenda atsakingumo iš artimųjų pusės pratęsiant dienos centre vykdomas veiklas: „*Artimieji mažai prisideda prie to tęstinumo kurį būnam pradėję dienos centre ugdant savarankiškumą, todėl tampa sunku pasiekti norimą rezultatą"* (SD6). Veiklos tęstinumo svarba ir jo trūkumas tyrimo metu buvo minimas įvairiais aspektais, kaip vienas iš svarbiausių suaugusių asmenų su proto negalia savarankiškumo skatinimo trūkumų. Vengimą tęsti dienos centre pradėtas veiklas gali paskatinti ir nepasitikėjimas centro darbuotojais: „*kiti nepasitiki darbuotojais, painioja kokia pagalba teikiama, bendradarbiavimo stoka*." (SD1). Pasitikėjimas vieni kitais, priimamais sprendimais ir atliekamu darbu yra viena iš sėkmingo darbo prielaidų, tuo tarpu pasitikėjimo trūkumas ne tik mažina norą stengtis, demotyvuoja darbuotojus, bet ir silpnina tarpusavio ryšį, komunikavimą, trikdo keitimąsi aktualia informacija. Tikėtina, kad tai gali būti susiję su tyrimo dalyvių minimu kliento artimųjų ir dienos centro personalo požiūrių skirtumu, kadangi, pasak tyrimo dalyvių: *„...kartais pasitaiko atvejų, kai tėvai nemato problemos ten, kur ją mato darbuotojai*" (SD2). Skirtingas situacijos vertinimas ir išsiskiriančios nuomonės neįgalaus asmens savarankiškumo ugdymo klausimais tampa rimtu trukdžiu savarankiškumo įgūdžių plėtojimui. Tuo tarpu, kaip, remdamasi atlikto tyrimo rezultatais, nurodo Kandratavičienė (2013), pozityvus santykis ir požiūris į pagalbos teikimą yra labai svarbus socialinių darbuotojų sustiprinimo ir įgalinimo veiksnys, padedantis ugdyti neįgaliųjų savarankiškumą.

Veiksniai, turintys įtakos proto negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo įgūdžių ugdymui namuose. Tyrimo duomenų analizės pagrindu buvo išskirti ***teigiami ir neigiami veiksniai, turintys įtakos*** proto negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo įgūdžių ugdymui namuose (žr. 9 pav.).

9 pav. Proto negalią turinčio suaugusio asmens savarankiškumo ugdymo namuose veiksniai

Veiksnys, teigiamai veikiantis proto negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymą šeimoje – tai ***pastovios šeimos pastangos*** ugdyti neįgalaus asmens savarankiškumą. Pasak tyrimo dalyvių: „*Yra tėvų, kurie įdeda daug darbo, pastangų, kad žmogus taptų kuo labiau savarankiškesnis ir geba išugdyti įvairius savarankiškumo gebėjimus (pvz.sugebėtų į centrą atvykti savarankiškai, nueiti į parduotuvę apsipirkti, pavalgęs susiplauti indus, išsimaudyti, nuvykti į koncertą ar kino teatrą)“* (SD5). Tokiais atvejais asmens savarankiškumas yra didesnis ir dienos centre asmuo jaučiasi savarankiškesnis. Dvarionas ir kt. (2014) pabrėžia paslaugų neįgaliesiems tęstinumo reikšmę, kuriant socialinės gerovės konceptą. Šiuo atveju šeima yra viena iš tęstinumo proceso dalyvių. Šeima, drauge su neįgaliuoju, yra paslaugos gavėja, kurios aktyvus įsitraukimas ir dalyvavimas užtikrina įgalinančių paslaugų kokybę.

Tyrimas atskleidė nemažai ***neigiamų veiksnių.*** Vienas iš jų - ***neįgaliųjų savarankiškumo įgūdžių nuvertinimas***. Tai iliustruoja tyrimo dalyvių teiginiai: „*...pačių artimųjų žmonių per didelis ir perdėtas rūpestis neleidžia jiems būti savarankiškesniais. Artimieji tarsi bijo paleisti juos į gyvenimą, leisti priimti kai kuriuos sprendimus patiems. Nuolat už juos viską atliekant, priimant sprendimus jiems tiesiog per sudėtinga tapti savarankiškesniais, nors daugelyje situacijų jie tikrai galėtų būti savarankiški*“ (SD6). Toks perdėtas rūpestingumas turi neigiamos įtakos neįgaliųjų savarankiškumui. Tėvams dažnai atrodo, kad jie atliks viską greičiau ir geriau nei jų globojami neįgalieji, neleidžia jiems išmėginti savo galimybių. Tuo tarpu Kandratavičienė (2013) pabrėžia, kad būtent išankstinės nuostatos ir kitų asmenų polinkis prisiimti atsakomybę už neįgalų asmenį yra

pagrindinis neįgaliųjų savarankiškumą slopinantys veiksnys, nors būtent išaugęs savarankiškumas juos ypač motyvuoja stengtis (Sandjojo ir kt., 2019b). Belva ir Matson (2012) teigimu, viena iš svarbiausių suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo skatinimo sąlygų yra leidimas jiems patiems atlikti kuo daugiau užduočių, nesistengiant viską atlikti greičiau ir geriau už juos. Antraip jie praranda galimybę įgyti praktinės patirties, įgūdžių, tampa labiau priklausomi nuo kitų asmenų (šeimos narių, artimųjų arba dienos centro darbuotojų). Todėl skatinant savarankiškumą būtina kantrybė ir teigiama nuostata neįgaliųjų savarankiškumo atžvilgiu.

Kitas išryškėjęs neigiamas aspektas – tai artimųjų išgyvenamas ***nusivylimas, nenoras stengtis***. Nusivylimas mažina jų motyvaciją ir norą stengtis padėti šeimos nariui su protine negalia ugdytis savarankiškumo įgūdžius: „*Gana neryškios pastangos kitų. Atrodo, tarsi būtų nuleidę rankas ir jau nebesistengtų, nes nieko nebeįmanoma padaryti.“* ([SD3). Neįgaliųjų artimieji ne visuomet pasitiki proto negalią turinčių suaugusių asmenų ateitimi ir tai skatina ne ugdyti, o kontroliuoti (Choice and control: the right to independent living. Experiences of persons with intellectual disabilities and persons with mental health problems in nine EU Member States, 2013). Miller et. Al (2018) taip pat pažymi, kad šeimos nariai dažnai jaučia nuovargį ir nusivylimą.

Sunkumų skiriant dėmesį negalią turinčiam šeimos nariui kelia ir ***laiko trūkumas.*** Tyrimo dalyvių nuomone: „*Namie per skubėjimą paprastai nėr kada tiek laiko ir dėmesio skirti*“ (SD1). Nesugebant tinkamai skatinti neįgalaus asmens savarankiškumo, palaipsniui tai darosi vis sunkiau, rezultatai nuvilia, tampa gaila sugaišto laiko, kurį galima buvo panaudoti kitų darbų atlikimui ir tai gali lemti nusivylimo, pasidavimo jausmo atsiradimą. Sumažėjusi motyvacija neigiamai veikia artimųjų nuostatas neįgaliųjų savarankiškumo skatinimo atžvilgiu, mažina jų norą įsitraukti į pagalbos teikimo tęstinumą. Miller et al (2018) nurodo, kad laiko trūkumo problemą gali padėti spręsti laiko planavimo įgūdžių gerinimas.

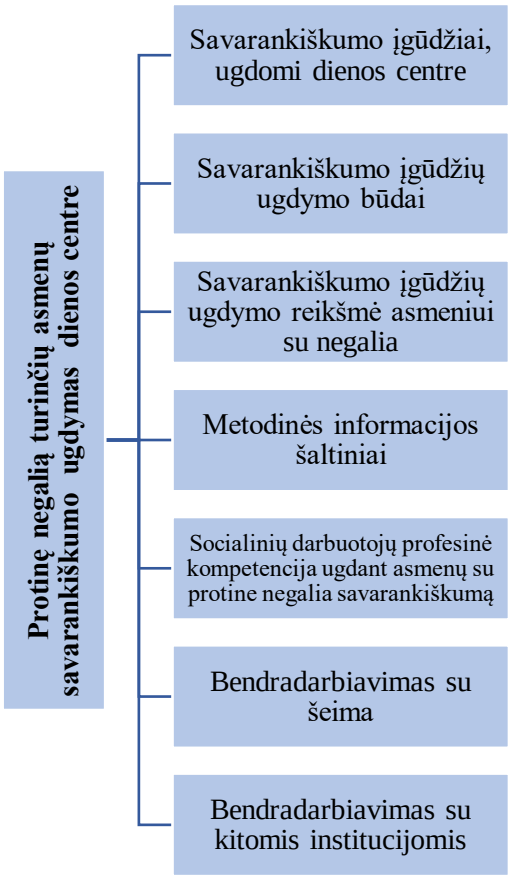
Pasitaiko atvejų, kai namų aplinkoje asmenų su proto negalia savarankiškumas menkai skatinamas ir ugdomi jų savarankiškumo įgūdžiai, tačiau šeimos nariai kelia ***aukštus reikalavimus centro darbuotojams***. Kartais šie reikalavimai gali netgi neatitikti realybės, pranoksta darbuotojų galimybes: „*Dažnai artimieji nori, kad dienos centro darbuotojai tarsi padarytų juos savarankiškais, tačiau patys įdėti pastangų nenori ir kelia aukštus reikalavimus darbuotojams“* (SD7). Tai, kas patiems tėvams yra pernelyg sudėtinga, dienos centre dirbantiems specialistams priskiriama kaip savaime suprantamas reikalavimas, teikiantis daug vilčių ir žadinantis nepagrįstus lūkesčius. Tokie padidinti lūkesčiai gali turėti neigiamos įtakos artimųjų ir dienos centro darbuotojų santykiams ir pasitikėjimui vieni kitais, trukdyti susitelkti bendrai veiklai neįgalaus asmens savarankiškumo skatinimui. Taip pat tėvai ne visuomet suvokia savo neįgalių artimųjų galimybes: „*Artimųjų požiūris į protinę negalią turinčių asmenų ugdymą kartais būna neadekvatus – jie tikisi,*

kad jaunuolius mes išmokysime rašyti, skaityti, dainuoti, nors akivaizdžiai matosi, kad pagal jų neįgalumo lygį jie to niekada negebės daryti“ (SD2).

Tikėtina, kad asmenų su proto negalia savarankiškumo skatinimo namų aplinkoje gerinimui lemiamos įtakos galėtų turėti tinkamas tėvų parengimas, jų ugdymo įgūdžių gerinimas, mokant, kaip elgtis su protinę negalią turinčiais neįgaliaisiais, kaip skatinti jų savarankiškumą prisidedant prie savarankiškumo skatinimo dienos centre veiklų tęstinumo užtikrinimo.

2.2.3. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymas dienos centre

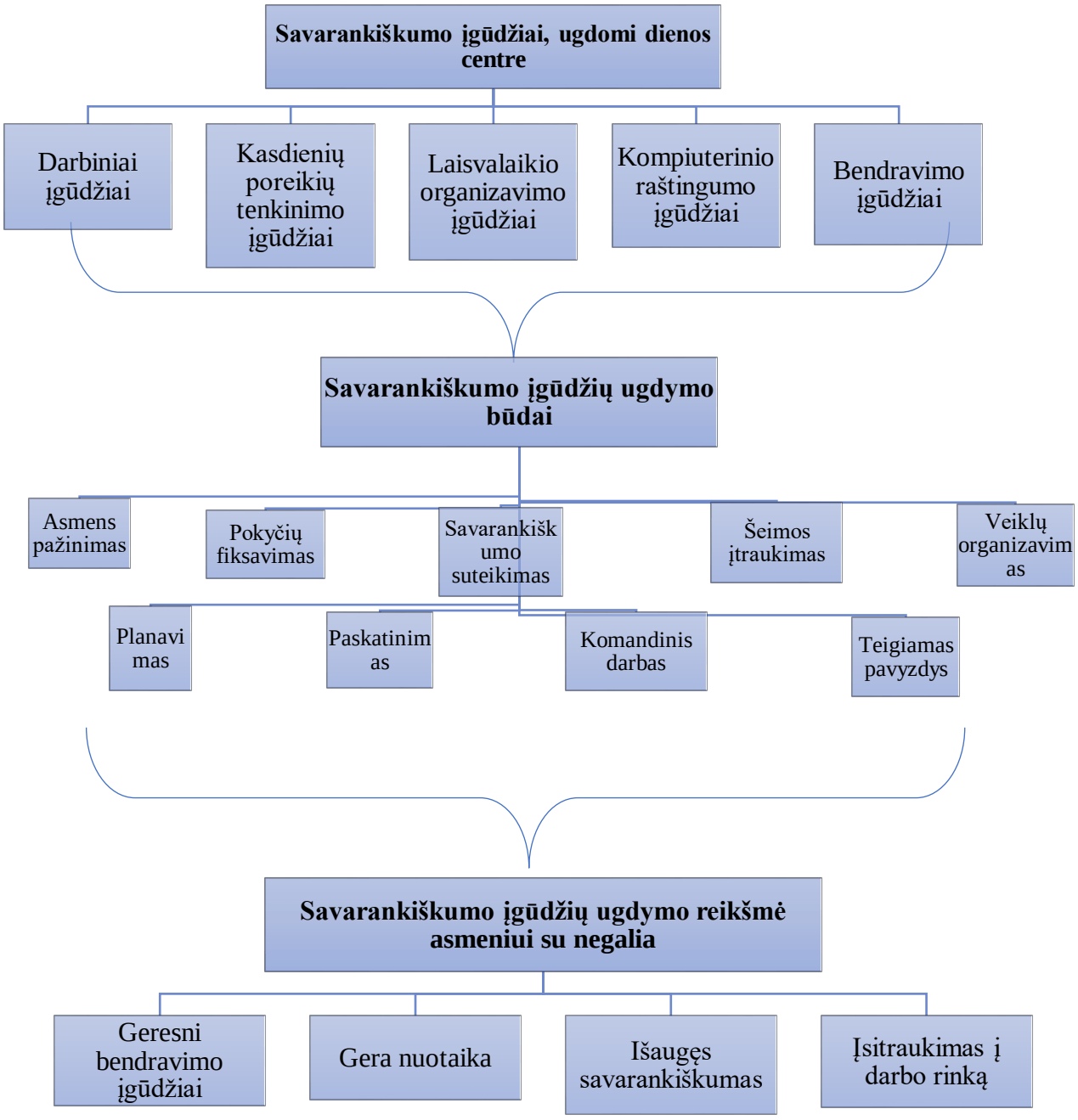
Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymą dienos centre atskleidžia išskirtos septynios kategorijos: ugdomi savarankiškumo įgūdžiai dienos centre, savarankiškumo įgūdžių ugdymo būdai, savarankiškumo įgūdžių ugdymo reikšmė asmeniui su negalia, metodinių žinių šaltiniai, socialinių darbuotojų kompetencija ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą, bendradarbiavimas su šeima sritys, bendradarbiavimas su kitomis institucijomis (žr. 10 pav.).

10 pav. Proto negalią turinčio suaugusio asmens savarankiškumo ugdymas dienos centre

Asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo įgūdžiai, ugdomi dienos centre, šių įgūdžių ugdymo būdai ir jų reikšmė asmeniui su negalia. Tyrimu atskleista, kokie

savarankiškumo įgūdžiai ugdomi dienos centruose, kokie taikomi jų ugdymo būdai ir kokią reikšmę jų ugdymas turi asmenims su protine negalia (žr. 11 pav).

11 pav. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo įgūdžiai, jų skatinimo būdai ir reikšmė asmeniui su negalia

Savarankiškumo įgūdžiai, ugdomi dienos centruose. Tyrimo metu išskirtos penkios pagrindinės ugdomų įgūdžių grupės. Išryškėjo ***bendravimo įgūdžių*** tobulinimo aktualumas: „*..dar labai svarbūs komunikaciniai gebėjimai – kiek jie sugeba išsakyti savo norus, lūkesčius, nusakyti emocinę būklę, išreikšti savo nuotaikas*“ (SD2). Bendravimo įgūdžiai svarbūs neįgaliųjų socializacijai, bendravimui, jų mokėjimui reikšti savo mintis, jausmus, išsakyti savo norus ir

nuomonę, užmegzti bei palaikyti santykius su kitais žmonėmis. Manoma, kad kaip tik šių įgūdžių dėka sukuriamos prielaidos tolimesniam tobulėjimui ir savarankiškumo įgūdžių plėtojimui: „*...kadangi turint gerus šiuos gebėjimus galima stiprinti ir kitus, tiesiog yra lengviau kai turi tvirtus pagrindus...“* (SD3). Mokslinėje literatūroje savarankiškumo skatinimo kontekste ypač svarbiu laikomi bendravimo įgūdžiai, padedantys užmegzti ryšius ir surasti pagalbos šaltinius, paprašyti ją suteikti reikiamu momentu ir reikiamoje situacijoje (Angelova-Mladenova, 2017).

Kita ugdomų įgūdžių grupė – tai ***kasdienių savo poreikių tenkinimo įgūdžiai.*** Viena iš tyrimo dalyvių teigia, kad „*Ypatingai vertinu gebėjimą savarankiškai patenkinti savo fizinius poreikius. Patys paprasčiausi dalykai yra patys svarbiausi – pavalgyti, apsirengti, nusipraust*i“ (SD2). Šių paprastų kasdienių veiksmų atlikimas užtikrina protinę negalią turinčio suaugusio asmens galimybę savarankiškai pasirūpinti savimi, palengvina rūpinimąsi neįgaliu asmeniu, kitiems žmonėms, artimiesiems, tenka mažesnė darbų našta. Mokslinėje literatūroje taip pat ypač pabrėžiami savarankiškumo gebėjimai, susiję su savo kasdienių problemų sprendimu, pasirūpinimu savo pagrindiniais poreikiais, ištekliais, gebėjimu paprašyti pagalbos ten, kur ji yra reikalinga ir atlikti tai, kas įmanoma savo jėgomis (Sandjojo ir kt., 2018). Šie gebėjimai apima ir suvokimą, kaip reikia gyventi, kokius svarbiausius veiksmus reikia atlikti, suvokti savo priimamų sprendimų svarbą (Angelova-Mladenova, 2017).

Įtraukčiai į visuomenę svarbus ir ***darbinių įgūdžių ugdymas.*** Tyrimo dalyviai nurodo, kad dienos centre ugdo *„...darbinius įgūdžius, tai darome organizuodami įvairius individualius ir grupinius užsiėmimus“* (SD4). Mokėjimas atlikti paprastus darbus nuo pradžios iki galo, išklausyti instrukcijas ir atkartoti veiksmus tampa pasirengimu norint įsidarbinti ir pasirūpinti savo gerove. Asmenų su negalia užimtumas yra svarbus jų įtraukties į visuomenę rodiklis, užtikrinanti sjų ekonominį savarankiškumą (Asmenų su negalia socialinė integracija, 2020).

Analizuojant tyrimo metu gautus duomenis, galima išskirti ir ***kompiuterinio raštingumo įgūdžių ugdymą.*** Pasak socialinių darbuotojų: „*Dienos centre ugdomi <...> kompiuterinio raštingumo<...> įgūdžiai.“* (SD2). Kompiuterinis raštingumas laikomas kiekvieno asmens būtinu gebėjimu, leidžiančiu geriau pritapti šiuolaikinėje visuomenėje, padedančiu susirasti reikalingos informacijos, pasinaudoti elektroninėmis paslaugomis. Įgyti ar patobulinti kompiuterinio raštingumo gebėjimai suteikia neįgaliesiems savarankiškumo, leidžia jiems efektyviau mokytis finansinio raštingumo, išmokti pirkti internetu, ieškoti jiems aktualios informacijos, gilinti savo žinias jiems rūpimomis temomis. Kaip atskleidė 2018 m. atliktas tyrimas, dalis neįgaliųjų nurodo, kad nemokėjimas naudotis kompiuteriu mažina jų savarankiškumo galimybes (Neįgaliųjų individualių specialiųjų poreikių tenkinimo tyrimas, įvertinant Jungtinių tautų Neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatų įgyvendinimo efektyvumą Lietuvoje, 2018). Todėl galima daryti išvadą, kad

kompiuterinio raštingumo mokymai svarbūs savarankiškumo ugdymui naudojantis paslaugomis ir susipažįstant su naujovėmis.

Dienos centre skiriamas dėmesys asmenų su proto negalia ***laisvalaikio organizavimo įgūdžių ugdymui***: „*Taip pat laisvalaikio organizavimas užsiimant patinkančia veikla"* (SD1). Laisvalaikio organizavimo įgūdžiai svarbūs prasmingam laisvalaikio leidimui, jo planavimui ir planų įgyvendinimui, asmeniniam tobulėjimui, savo pomėgių atradimui ir realizavimui. Pagrindiniai savarankiškumo skatinimo paslaugų teikimo dienos centre aspektai nusakomi Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų kataloge (2006). Tyrimo dalyvių išskirti įgūdžiai atitinka šiame kataloge minimus kasdienio gyvenimo įgūdžius, laisvalaikio organizavimo įgūdžius, komunikacijos gebėjimus, darbinius įgūdžius ir amatų mokymąsi. Šių įgūdžių plėtotė sukuria prielaidas asmens įgalinimui ir įtraukčiai į visuomenę.

Dienos centre suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo įgūdžiai ugdomi pasitelkiant įvairius **savarankiškumo ugdymo būdus** (žr. 11 pav.).

Tinkamų būdų parinkimui svarbus yra neįgalaus ***asmens pažinimas***, ryšio su juo užmezgimas: „*Būna labai gerai apie tai žinoti iš anksto, padeda užmegzti ryšį ir susidraugauti, įgyti pasitikėjimą, nedaryti kritinių klaidų jei iškart aišku, kad neįgalųjį kas nors veikia skausmingai kad jis labai jautriai į kažką reaguoja*" (SD1). Turimos žinios ir asmens stebėjimas, kaip jau buvo išsiaiškinta tyrimo metu, tampa tolimesnio savarankiškumo skatinimo būdų parinkimo pagrindu, atsižvelgiant į asmens individualias savybes ir galimybių ribas. Tai pabrėžia ir Kreivinienė (2021), akcentuodama individualumo ir ryšio su neįgaliuoju reikšmę.

Svarbus savarankiškumo skatinimo žingsnis – tai ***planavimas***, kuris atsiskleidžia darbo proceso metu ir yra pagrįstas turima informacija apie proto negalią turintį asmenį: „*Tada jau sudarant individualius planus, stebint ir dirbant individualiai su kiekvienu asmeniu atskirai kuriama nuosekli ugdymo strategija, kaip po truputį būtų galima kažko pasiekti*" (SD3). Planavimas svarbus darbų perimamumui, darbuotojų apsikeitimui informacija, nuoseklios ugdomosios veiklos užtikrinimui. Planavimas gali vykti bendradarbiaujant su pačiu asmeniu, kuriam bus teikiama pagalaba. Tai svarbu individualizuojant pagalbos teikimą, įtraukiant asmenį į pagalbos teikimo procesą, jį įgalinant ir motyvuojant (Gerosios praktikos pavyzdžiai dėl asmenų su negalia įgalinimo, suteikiant jiems pagalbos paslaugas sprendimų priėmimui ir savarankiškam gyvenimui užtikrinti, 2015).

Ugdymo eigos efektyvumo vertinimui, svarbus savarankiškumo ugdymo ***pokyčių fiksavimas***. Vykstantys pokyčiai yra fiksuojami, stebimi ir užrašomi, stebint ugdymo eigą ir taikomų priemonių efektyvumą: „*...mes fiksuojame raštu kaip sekasi asmeniui ugdyti jo savarankiškumą, ko dar trūksta tobuliname*" (SD5). Stebėjimas ir raštiškas fiksavimas padeda atidžiai sekti ugdymo efektyvumą, savarankiškumo įgūdžių pasikeitimus. Taip pat tai tampa

akivaizdžiu įrodymu, leidžiančiu nustatyti, per kiek laiko buvo pasiekti rezultatai ir kokios priemonės tam buvo naudotos bei labiausiai pasiteisinusios.

Neįgaliesiems labai svarbus ugdymo akcentas yra ***paskatinimas***. Tyrimo dalyviai pabrėžia, kad *„visi jie nori daug ką atlikti savarankiškai ir už tai būti pagirtais, pastebėtais“* (SD1). Pagyrimas naudojamas kaip motyvuojanti priemonė, skatinanti pasitikėjimą savimi ir savo galimybėmis. Kaip nurodo Kandratavičienė (2013), proto negalią turintys suaugę asmenys nemėgsta kai su jais bendraujama vadovaujant ir nurodinėjant, juos skatina lygiavertis bendravimas ir rodoma pagarba, išreiškiamas pripažinimas.

Be pagyrimų svarbus ir ***savarankiškumo suteikimas***: „*...gyvenant GGN ar centre suteikiama daugiau savarankiškumo, spręsti pačiam, būti atsakingu, pasijausti svarbiu, išmokti naujų dalykų, bendrauti.* “ (SD1). Kalbant apie suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo skatinimą namuose buvo pabrėžiama, kad tėvai pernelyg daug darbų atlieka už neįgaliuosius, neleidžia jiems tapti savarankiškesniais. Tuo tarpu dienos centro aplinkoje jiems leidžiama pamėginti būti savarankiškais, išmėginti savo jėgas ir gebėjimus. Kaip pastebi Kreivinienė (2021), tinkama socialinė aplinka yra labai svarbi savarankiškumo skatinimo sąlyga. Šiuo atveju, tokia aplinka tampa dienos centras.

Tokios galimybės atsiveria dirbant komandoje. ***Komandinis darbas*** ir juo pagrįstos neįgaliųjų savarankiškumą skatinančios veiklos yra viena iš sėkmės sąlygų: „*...dienos centre su jais dirba visa komanda“* (SD1). Galimybė pasitarti su kolegomis, pasikonsultuoti su įvairių sričių specialistais yra ypač svarbi sėkmingam savarankiškumo skatinimui. Nors atlikto tyrimo metu komandinis darbas išryškėjo kaip vienas iš proto negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo būdų, tačiau Kandratavičienės (2013) atlikto tyrimo metu nustatytas socialinių darbuotojų nepasitikėjimas kolegų ir vadovo parama, svarbia komandinio darbo sėkmei.

Į komandinę veiklą gali būti įtraukiami ne tik dienos centre dirbantys asmenys, bet ir suaugusių asmenų su protine negalia tėvai. ***Šeimos įtraukimas*** labai svarbus neįgaliųjų savarankiškumo tęstinumo užtikrinimui: „*Įtraukiame artimuosius, tariamės kaip padėti, kad asmuo taptų kuo savarankiškesnis.“* (SD5). Tėvų įsitraukimas užtikrina savarankiškumo ugdymo tęstinumą visose asmenį su protine negalia supančiose aplinkose. Bendrų pastangų dėka sukuriamas nuoseklus ir pastovus ugdymo procesas, leidžiantis tikėtis sėkmės. Šeima, kaip artima socialinė aplinka, yra ypač reikšminga asmens savarankiškumo plėtotei (Kandratavičienė, 2013).

Praktiškai mokytis savarankiškumo padeda ***veiklų organizavimas.*** Įvairios tiesiogiai ir netiesiogiai į savarankiškumo skatinimą orientuotos veiklos padeda neįgaliesiems plėtoti savo gebėjimus, formuoti naujus įgūdžius ir tobulinti jau turėtus: „*Visi įgūdžiai yra ugdome per užsiėmimus, veiklas, renginius, mokymus.“* (SD5). Veiklų metu atsiveria bendravimo ir saviraiškos galimybės, stiprinama savirealizacija ir motyvacija. Gali būti taikomos kuo įvairesnės veiklų

organizavimo formos: lavinamieji žaidimai, situacijų analizė, vaidmeniniai žaidimai, pokalbiai, problemų sprendimo scenarijai, praktinių įgūdžių ugdymo užsiėmimai ir kt. (Našlaičių ir tėvų globos netekusių vaikų savarankiško gyvenimo įgūdžių ugdymo programa, 2007).

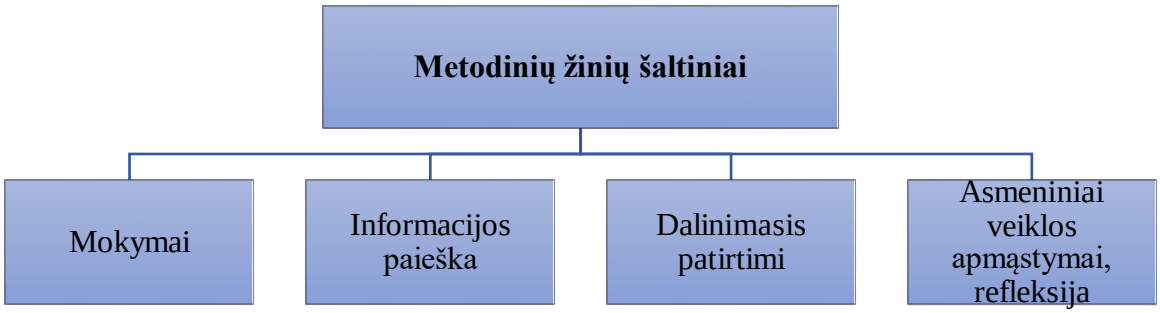
Stengtis skatina ir ***teigiamas pavyzdys***: „*jie būna tarp sau lygių, tada tokia kartais net konkurencija atsiranda, kad jei jis gali, tai ir aš galiu"* (SD1). Buvimas drauge su kitais neįgaliaisiais padeda suprasti savo ir kitų galimybes, pamatyti, kokius įgūžius turi kiti dienos centro klientai, kuo šie įgūdžiai naudingi, kaip jų galima išmokti ir pasinaudoti patiems.

Šie išvardinti suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo skatinimo dienos centre būdai padeda pasiekti konkrečių rezultatų (žr. 11 pav.). Atsiskleidžia **savarankiškumo įgūdžių ugdymo reikšmė asmeniui su negalia.**

Vienas iš savarankiškumo įgūdžių ugdymo reikšmės asmeniui su negalia kriterijų - ***išaugęs neįgalių asmenų savarankiškumas:*** „*Daugelis stebisi, kiek galima pasiekti, džiaugiasi pastebėję, kad ir namie pradeda kitaip elgtis, tampa lengviau jais rūpintis*. " (SD3). Elgesio pokyčiai pastebimi ne tik dienos centre, bet ir namų aplinkoje. Įdėtas darbas leidžia pasiekti gerų rezultatų. Tai atsispindi ne tik geresniais pasirūpinimo savimi, bendravimo įgūdžiais, savarankiškumu, bet ir ***geresne nuotaika***, kurią lemia išaugęs pasitikėjimas savimi ir pasitenkinimas savo pasiekimais: „*...jie sugrįžta [namo – aut. past.] geresnės nuotaikos*" (SD1). Užsienio autorių atliktas tyrimas atskleidė, kad aukštas neįgalių asmenų savarankiškumo lygis tiesiogiai susijęs su geresne jų savijauta ir gyvenimo kokybe, emocine būsena (Sandjojo ir kt., 2019b). Taigi, atliktas socialinių darbuotojų požiūrio kokybinis tyrimas taip pat patvirtino, kad savarankiškumo skatinimas pozityviai veikia protinę negalią turinčių asmenų savijautą ir elgesį įvairiose aplinkose.

Išaugęs savarankiškumas, geresni bendravimo įgūdžiai ir pastebimas pozityvumas gali tapti paskata ***įsitraukimą į darbo rinką:*** „*..vis daugiau asmenų atsiranda, kurie įsitraukia į darbo rinką į visuomenę*." (SD5). Be abejo, šios galimybės yra ribotos, tačiau be savarankiškumo skatinimo įsidarbinimas būtų prieinamas dar mažesniam suaugusių asmenų su protine negalia skaičiui. Užsienio autorių atliktas tyrimas atskleidė, kad aukštas neįgalių asmenų savarankiškumo lygis tiesiogiai susijęs su geresne jų savijauta ir gyvenimo kokybe, emocine būsena (Sandjojo ir kt., 2019b). Atliktas tyrimas taip pat patvirtino, kad savarankiškumo skatinimas pozityviai veikia protinę negalią turinčių asmenų savijautą ir elgesį įvairiose aplinkose.

Metodinių žinių šaltiniai. Tyrimo metu buvo išsiaiškinta, iš kur dienos centro darbuotojai semiasi metodinių žinių apie suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą. Metodinių žinių šaltiniai, išskirti tyrimo duomenų analizės metu, pateikti 12 pav.

12 pav. Dienos centro darbuotojų metodinių žinių apie suaugusių protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymą šaltiniai

Vienas pagrindinių žinių šaltinių, padedančių efektyviai skatinti suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumą, yra ***mokymai***, kuriuose dalyvauja dienos centro darbuotojai: *„Dažniausiai metodinė medžiaga ateina iš mokymų, kuriuose aktyviai dalyvaujame ir tai ne tik iš tų privalomų 16 ak. val. mokymų, bet ir iš papildomų, kuriuose turime galimybę dalyvauti“* (SD4). Organizuojamų mokymų metu socialiniams darbuotojams suteikiama reikalingų žinių apie įvairias negalias, jų specifiką, ugdymo būdus ir galimybes. Mokslinės literatūros analizė atskleidė, kad kompetencijų plėtotei ypač reikšmingi seminarai ir kursai (Kandratavičienė, 2013).

Tyrimas rodo, kad darbuotojai savarankiškai ***ieško informacijos.*** Remiantis tyrimo dalyvių teiginiais, dienos centre dirbantys socialiniai darbuotojai neapsiriboja vien oficialiai siūlomais ir organizuojamais mokymais, jie domisi ir ieško papildomų mokymų ir dalyvavimo juose galimybių: *„...individualiai ieškome metodinės medžiagos kaip galima ugdyti asmenis turinčius protinę negalia“* (SD3). Darbui su neįgaliaisiais reikalingos informacijos ieškoma internete: *„...skaitydami internetinėje erdvėje straipsnius internete yra daug informacijos ir idėjų“* (SD1). Individuali informacijos paieška priklauso nuo kiekvieno darbuotojo asmeninių gebėjimų ir informacijos poreikio.

Taip pat svarbų vaidmenį atlieka ***dalinimasis patirtimi***: *„...patirties dalinimasis su kitais tokiais dienos centrais.“* (SD6); *„..diskutuojam su kolegomis*“ (SD1). Dalinimosi patirtimi galimybės atsiveria tiek dienos centro viduje, dalinantis patirtimi tarp to paties centro darbuotojų, tiek ir jo išorėje, keičiantis žiniomis tarp skirtingų centrų.

Asmeniniai veiklos apmąstymai, refleksija gali priklausyti nuo individualios patirties ir sukauptos informacijos bei gebėjimo ją apdoroti ir interpretuoti, pritaikyti konkrečiai situacijai: *„Apgalvoji, ką pats kasdien veiki ir tampa aišku, ko gali ir tam neįgaliajam prireikti, kad būtų savarankiškas, galėtų savimi pasirūpinti, turėtų suvokimą kaip tas pasaulis ir gyvenimas veikia“* (SD1). Šių apmąstymų pagrindu gali tapti rasta informacija ir naujos žinios. Apmąstymų dėka įgyta

informacija gali tapti naujai pritaikoma ugdymo forma ar įžvalga, pasitarnaujančia suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymui. Socialinių darbuotojų patirtis ir jos kaupimas labai svarbi skatinant neįgaliųjų savarankiškumą. Šią patirtį sudaro praktinė patirtis ir asmeninė patirtis ir jos įsivertinimas „reflektuojant ugdomojo santykio plėtotę“ (Kandratavičienė, 2013, p. 32).

Socialinių darbuotojų profesinės kompetencijos. Asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymui svarbios ir dienos centre dirbančių socialinių darbuotojų profesinės kompetencijos. Išskirtos keturios šių kompetencijų grupės (žr. 13 pav.)

13 pav. Socialinių darbuotojų profesinė kompetencija ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą

Kadangi kokybiškam darbui, siekiant išvengti profesinio perdegimo, būtinas ir kokybiškas poilsis, dienos centro darbuotojams aktualus ***gebėjimas atsipalaiduoti.*** Tyrimo dalyvių nuomone: „*Reikėtų išmokti efektyviai ilsėtis, atsiriboti, atskirti darbą nuo savo laiko, nuo laisvalaikio, kad namai liktų namai, o darbas darbu, kad galva pailsėtų“* (SD1). Tinkamas darbo ir poilsio režimo derinimas, gebėjimas suderinti šeimos ir darbinį gyvenimą padeda gyventi pilnavertį gyvenimą ir mėgautis tiek asmeniniu gyvenimu, tiek ir atliekamu darbu, suteikiančiu profesinės savirealizacijos galimybes.

Taip pat ieškant geriausių sprendimų ugdant asmenų su proto negalia savarankiškumo įgūdžius, aktualūs ***analitiniai gebėjimai***: *„Siekiant profesionalumo savo darbe reikia nuolat tobulinti visas savo kompetencijas, tačiau viena iš kompetencijų, kurią norėčiau tobulinti yra gebėjimas analizuoti“* (SD4). Šie gebėjimai svarbūs analizuojat ir apibendrinant turimą informaciją. Pasak Kandratavičienės (2013, p. 33), „sėkmingą sąveiką tarp neįgaliojo ir specialisto lemia asmeninių ir socialinių kompetencijų visuma, pasireiškianti atliekant veiklą“. Kiekviena kompetencija tampa šios visumos sudėtine dalimi.

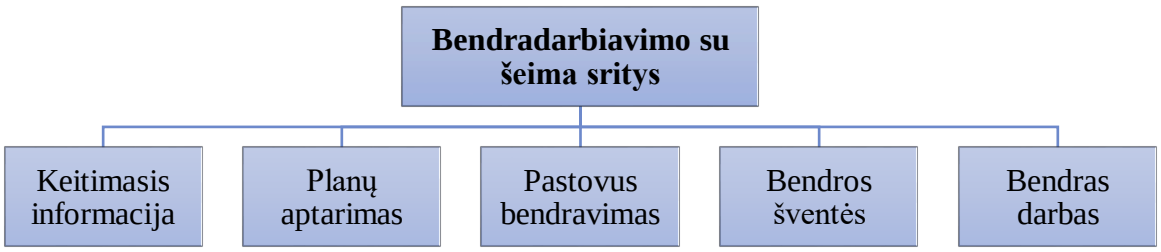
Ypatingai svarbios kasdieniame darbe yra socialinių darbuotojų ***psichologinės žinios***, kurių pasigenda dienos centre dirbantys socialiniai darbuotojai: „*Kantrybės, gerų bendravimo įgūdžių,*

supratingumo. Norėčiau galbūt patobulinti savo psichologines žinias dirbant su protinę negalią turinčiais asmenimis.“ (SD3). Kandratavičienės (2013) atliktame tyrime įvardinti darbuotojų siekiamos įgyti psichologinės žinios siejamos su savęs pažinimo, bendravimo įgūdžių gerinimu. Taip pat Pallisera et al. (2018) pabrėžia, kad psichologinės žinios būtinos tam, kad socialiniai darbuotojai galėtų teikti neįgaliesiems emocinį palaikymą ir kurti pasitikėjimu pagrįstus santykius.

Greta psichologinių žinių reikalingos ***žinios apie įvairius sutrikimus (Dauno sindromą, Autizmo spektro sutrikimus)***. Pasak socialinių darbuotojų, dalyvavusių tyrime: „*Norėčiau pagilinti žinias kaip dirbti su autizmo spektro sutrikimą turinčiais asmenimis, nes ši sritis dar paslaptis daugeliui.“* (SD2). Šis poreikis atspindi visuomenėje plintančias naujas tendencijas, aktualias problemas ir jų pažinimą, siekiant įgyti specifinių žinių, kurios galėtų padėti suteikti kokybišką pagalbą kuo didesnei neįgaliųjų įvairovei.

Dienos centro bendradarbiavimo reikšmė skatinant protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumą. Tyrimo duomenų analizės metu išryškėjo dienos centro bendradarbiavimo reikšmė skatinant protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumą – tai bendradarbiavimas su šeima, bendradarbiavimas su kitomis institucijomis.

Dienos centro bendradarbiavimas su šeima. Efektyvi veikla dažnai neįmanoma be sėkmingos partnerystės ir bendradarbiavimo su negalią turinčio asmens šeima. Pats pagrindinis ir svarbiausias dienos centro bendradarbiavimo partneris skatinant suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumą yra neįgalių asmenų artimieji. Išskirtos penkios suaugusio asmens su protine negalia šeimos ir jo lankomo dienos centro bendradarbiavimo sritys, aktualios neįgaliųjų savarankiškumo skatinimui (žr. 14 pav.).

14 pav. Šeimos ir dienos centro bendradarbiavimo sritys ugdant suaugusių protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą

Aktuali bendravimo ir bendradarbiavimo sritis – tai ***keitimasis informacija***, susijusia su neįgaliaisiais ir jų savarankiškumo skatinimu. Keitimasis informacija yra abipusis procesas. Iš vienos pusės šiame procese dalyvauja dienos centro darbuotojai, teikiantys informaciją kliento

artimiesiems: „*Stengiamės tėvus supažindinti ir su jais aptarti vaiko savarankiškumo gebėjimus, kalbamės kaip padėti abipusiškai, kad pasiektume rezultatų*“ (SD7). Svarbi informacija gali būti pateikiama centro darbuotojams ir iš neįgalaus asmens artimųjų pusės: „*Jei šeimoj kokie įvykiai, tai labai gerai jei informuoja, nes kartais labai audringai gali reaguoti į netektis ar kokias kitas nelaimes.“* (SD1). Abipusis apsikeitimas turima informacija užtikrina rūpinimąsi suaugusiųjų asmenų su protine negalia emocine savijauta, savarankiškumo skatinimo prielaidų sukūrimu ir nuolatiniu pažangos stebėjimu. Kaip jau minėta, keitimasis informacija su neįgalaus asmens šeimos nariais, suteikia galimybę gauti gįžtamąją informaciją apie savarankiškumo ugdymo eigą ir pokyčius (Dvarionas ir kt., 2014). Todėl keitimasis informacija padeda individualizuoti ugdymą, pritaikant turimus išteklius prie konkretaus asmens poreikių (Genienė, 2020).

Be abejo, bendradarbiavimas tarp šeimos ir dienos centro vyksta ***aptariant planus.*** Kaip nurodo tyrimo dalyviai: „*Su kai kuriais aptariame planus, pasitariame, kaip galėtume pagerinti kliento turimus įgūdžius, susirasti patinkančią veiklą*“ (SD1). Šių planų apžvalga, diskusijos, susipažinimas su iškeltais siektinais tikslais padeda tėvams įsitraukti į ugdomosios veiklos tęstinumą: *„...išsikeliame tikslus, kad galėtume ugdyti ir dienos centre savarankiškumą ir tęsti namuose“* (SD5]) Paslaugų neįgaliajam teikimo individualizavimui ir pritaikymui prie jo asmeninių poreikių svarbus bendras šeimos ir dienos centro darbuotojų planavimas, planų aptarimas. Kaip pastebi Genienė (2020), tai prisideda prie Jungtinių Tautų Neįgaliųjų teisių konvencija (2006) nuostatų realizavimo.

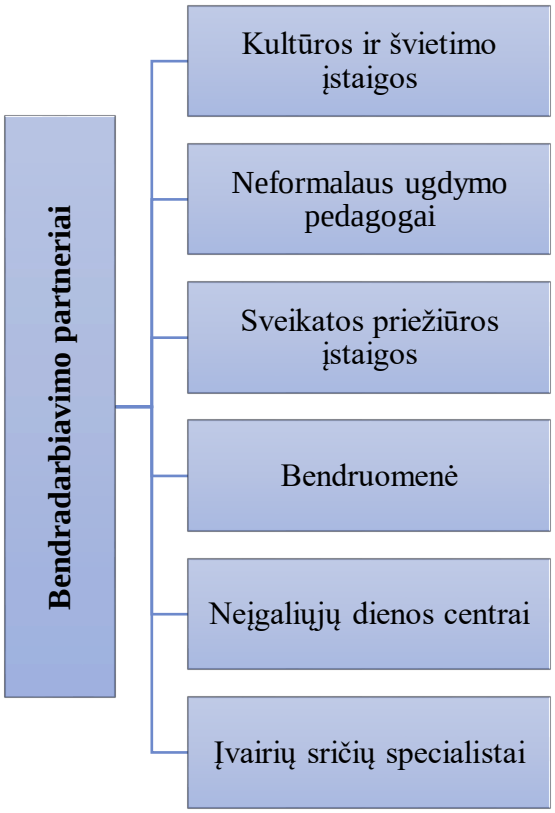
Savarankiškumo skatinimo pažangai aktualus ir ***pastovus bendravimas***, nuolatinis tarpusavio ryšio palaikymas: *„Su tėvais bendraujame dažnai ir įvairiais klausimais, dažniausiai tai vyksta telefonu arba tėvams atvykus į centrą.“* (SD4). Nuolatinis ir pastovus bendravimas svarbus keitimosi informacija užtikrinimui. Iš tyrimo dalyvių teiginių galima spręsti apie bendravimui naudojamų priemonių įvairovę. Interviu metu minima, kad dažniausiai bendraujama telefonu ir susitikimų dienos centre metu kai šeimos nariai atvežą neįgalų asmenį į dienos. Taip pat yra organizuojami bendri susirinkimai, kurių metu tėvai gali susipažinti tarpusavyje ir aptarti juos vienijančias problemas, pasijusti ne vieninteliais, turinčiais problemų, pasidalinti gerąją patirtimi: „*Bendravimas vyksta telefonu, susirinkimų metu, individualiai kalbamės*“ (SD3). Bendravimo formų įvairovę papildo ir individualūs, organizuoti susitikimai tarp neįgalaus asmens artimųjų ir dienos centro darbuotojų, kurių metu gali būti aptariama aktuali informacija, pasidalinama naujienomis ir pastabomis, aptariami būsimi planai. Pastovūs susitikimai užtikrina nuolatinį keitimąsi informacija, galimybę priimti bendrus sprendimus (Bigby et al., 2019).

Tarpusavio ryšių užmezgimas ir palaikymas svarbus pagarba ir pasitikėjimu pagrįstų santykių kūrimui, susitelkimui siekiant vieno bendro tikslo – skatinti suaugusių asmenų su proto negalia savarankiškumą abiejose artimiausiose, namų ir dienos centro, aplinkose. Šiuos bendrus

planus ir tikslus vienija ***bendras darbas***: „*Kartais norint išmokinti kokio nors veiksmo ar gebėjimo galima tartis su tėvais, kad palaikytų tai, ką mes pradėjom ir namie dar kokį pratimą atliktų ar darbą*“ (SD1), užtikrinantis numatytų veiklų įgyvendinimą.

Tarpusavio santykių gerinimui padeda ***bendros šventės***, susibūrimai: „*organizuojame šventes, mokymus*“ (SD3). Bendros šventės skatina bendruomeniškumą ir socialinį dalyvavimą (Bigby et al., 2017).

Dienos centro bendradarbiavimas su kitomis institucijomis. Kita tyrimo metu išskirta kategorija atspindi dienos centro bendradarbiavimą su kitomis institucijomis, prisidedantį prie asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymo (žr. 15 pav). Analizuojant tyrimo duomenis buvo išskirtos šešios partnerių grupės.

15 pav. Dienos centro bendradarbiavimas su kitomis institucijomis

Dienos centrai bendradarbiauja su ***kultūros ir švietimo įstaigomis.*** Bendradarbiavimas su šiomis įstaigomis suteikia galimybes daugiau sužinoti apie jose vykstančius renginius ir juose lankytis, taip gerinant pažintinius gebėjimus, plečiant žinias įvairiose srityse, plėtojant pasaulio ir aplinkos suvokimą. Mokslinės literatūros šaltiniuose nurodoma, kad vis dar trūksta bendradarbiavimo su viešojo sektoriaus institucijomis (Asmenų su negalia socialinė integracija, 2020). Vis tik šio tyrimo metu atsiskleidė aktyvus bendradarbiavimas šioje srityje.

Bendradarbiavimas plėtojamas ir su ***neformaliojo ugdymo specialistais***, galinčiais padėti organizuoti įvairius užsiėmimus, skirtus savarankiškumo skatinimui: „*...neformalaus ugdymo specialistais, psichologais"* (SD3). Vienas iš trūkumų yra tai, kad neformalusis ugdymas nesuteikia galimybės įgyti kvalifikaciją, kuri vėliau būtų panaudota įsiliejant į darbo rinką (Asmenų su negalia socialinė integracija, 2020).

Svarbus bendradarbiavimas vyksta su ***sveikatos priežiūros įstaigomis:*** „*Bendradarbiaujam su psichikos sveikatos centru ir ten dirbančiais specialistais – psichiatrais, socialiniais darbuotojais, Visuomenės sveikatos biuro specialistais"* (SD4). Atsižvelgiant į tai, kad suaugę asmenys su proto negalia, lankantys dienos centrą, dažnai turi įvairių sveikatos problemų, bendradarbiavimas su sveikatos specialistais svarbus įvairiais aspektais: dėl pagalbos neįgaliesiems, dėl galimybių dalyvauti šviečiamosiose veiklose, mokymuose, konsultacijose, skirtose neįgaliųjų artimiesiems.

Svarbų vaidmenį bendradarbiavimo kontekste atlieka ir ***bendruomenė***: *„Klientai įtraukiami į bendruomenėje vykstančias veiklas, lanko parodas*" (SD1). Simplican ir kt. (2015) pabrėžia, kad bendruomenės dalyvavimas stiprina neįgaliųjų įsitraukimą į socialinį gyvenimą, didina šio įsitraukimo gylį ir kokybę, stiprina priklausymo bendruomenei jausmą, motyvuojantį tapti savarankiškesniais ir jaustis saugiau. Pastovūs, nuolatiniai tarpasmeniniai santykiai padeda mažinti neįgaliųjų atskirtį, ypač tuomet jei ne tik būnama fiziškai, bet ir aktyviai dalyvaujama, įsitraukiama į veiklas (Simplican ir kt., 2015).

Nuolat bendraujama ir bendradarbiaujama su kitais Lietuvoje veikiančiais ***neįgaliųjų dienos centrais***. Pasak tyrimo dalyvių: „*Bendraujame ir palaikome ryšius tiek susitikimuose tiek nuotoliniu būdu su kitais dienos centrais*" (SD3). Bendradarbiavimas su kitais dienos centrais svarbus dėl galimybių keistis turima informacija, dalintis įgyta teigiama patirtimi, spręsti iškilusias problemas.

Be jau minėtų partnerių, svarbus ryšys su ***įvairių sričių specialistais***, kurių pagalba svarbi teikiant paslaugas neįgaliesiems ir jų šeimos nariams: „*Ieškome specialistų, kurie prisidėtų prie geresnės savijautos ir savarankiškumo ugdymo tai yra kineziterapeutai, psichologai, sporto treneriai, miesto įstaigos, kurios galėtų įdarbinti, savanoriai, kurie kartu galėtų įtraukti ir mūsų asmenis*" (SD5).

Apibendrinant suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą dienos centre, galima teigti, kad dienos centre plėtojami bendravimo, kasdienio rūpinimosi savimi, darbiniai ir kiti įgūdžiai. Šie įgūdžiai skatinami užmezgant glaudų ryšį su neįgaliaisiais, pažįstant jų asmenybę ir galimybes, planuojant ugdymo procesą ir fiksuojant įvykusius pokyčius, įtraukiant į savarankiškumo skatinimo procesą dienos centro komandos narius ir neįgaliųjų artimuosius į savarankiškumą skatinančias veiklas. Pagrindiniai savarankiškumo skatinimo paslaugų teikimo dienos centre aspektai nusakomi Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų kataloge (2006). Tyrimo

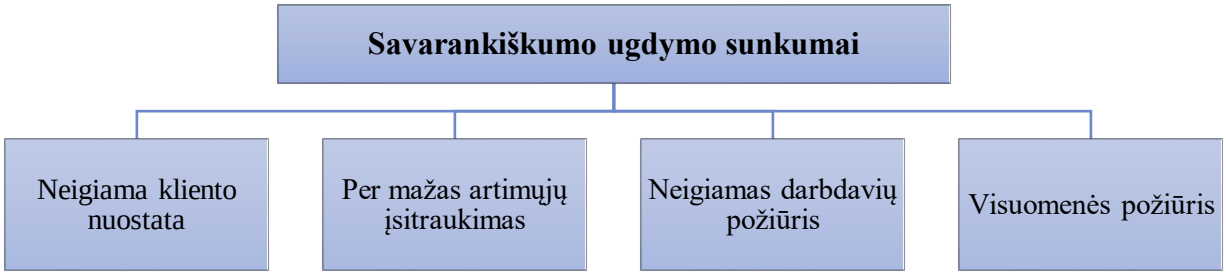
dalyvių išskirti įgūdžiai atitinka šiame kataloge minimus kasdienio gyvenimo įgūdžius, laisvalaikio organizavimo įgūdžius, komunikacijos gebėjimus, darbinius įgūdžius ir amatų mokymąsi. Šių įgūdžių plėtotė sukuria prielaidas asmens įgalinimui ir įtraukčiai į visuomenę.

Mokslinėje literatūroje taip pat ypač pabrėžiami savarankiškumo gebėjimai, susiję su savo kasdienių problemų sprendimu, pasirūpinimu savo pagrindiniais poreikiais, ištekliais, gebėjimu paprašyti pagalbos ten, kur ji yra reikalinga ir atlikti tai, kas įmanoma savo jėgomis (Sandjojo ir kt., 2018). Šie gebėjimai apima ir suvokimą, kaip reikia gyventi, kokius svarbiausius veiksmus reikia atlikti, suvokti savo priimamų sprendimų svarbą (Angelova-Mladenova, 2017). Efektyviam suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumo skatinimui svarbus dienos centro darbuotojų kompetencijų tobulinimas ir žinių paieška. Ugdymui įtakos turi ir dienos centro partnerystės ir bendradarbiavimo ryšiai. Skatinant asmenų su proto negalia savarankiškumą, galima teigti, kad pagrindiniai bendradarbiavimu pagrįsti santykiai yra plėtojami su suaugusiųjų asmenų su proto negalia artimaisiais, švietimo ir kultūros įstaigomis, sveikatos įstaigomis ir kitais neįgaliųjų dienos centrais. Bendravimas ir bendradarbiavimas su artimaisiais yra dvejopas. Dalis tėvų reaguoja pozityviai, dalis rodo nepasitikėjimą dienos centro darbuotojais, tačiau ypač svarbu tai, kad daugelis tėvų yra pasyvūs, savarankiškumo skatinimą paliekantys dienos centro atsakomybei, mažai prisidedantys prie ugdymo tęstinumo. Akivaizdu, kad neigiamas stereotipinis požiūris paveikia ir šeimos narius, kadangi, A. Kandratavičienės (2013) nuomone, protinė negalia visuomenėje vis dar stigmatizuojama ir žymiai labiau kontroliuojama, diskriminuojama nei kiti negalios tipai.

2.2.4. Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo sunkumai ir jų sprendimas gerinant savarankiškumo ugdymą dienos centre

Šiame poskyryje analizuojami tyrimo metu išryškėję protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo sunkumai ir jų sprendimo būdai siekiant gerinti savarankiškumo ugdymą dienos centre.

Kylančių sunkumų pobūdis. Tyrimas atskleidė tris kylančių sunkumų grupes, susijusias su pačiais klientais, dienos centro ir artimųjų bendradarbiavimu ir visuomene (16 pav.).

16 pav. Suaugusių protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymo sunkumai

Tyrimo metu išsiaiškinta, kad ugdant suaugusių asmenų su proto negalia savarankiškumą susiduriama su ***neigiamomis klientų nuostatomis***. Pasak tyrimo dalyvių, socialiniai darbuotojai susiduria: „*Su jų nenoru tapti savarankiškesniais, su pripratimu, kad už juos daug kas padaroma. Sunku atpratinti ir paskatinti, motyvuoti labiau stengtis*“ (SD2). Taigi, sudėtingiausia problema yra atrasti būdą kaip motyvuoti neįgaliuosius išdrįsti tapti savarankiškesniais, dažniau pasikliauti savo turimais įgūdžiais: „*Nepasitikėjimas, baimė, kad kažką padarys blogai, nėra motyvacijos. Tokios labiau jų vidinės kliūtys neleidžia labiau padėti ir paskatinti*“ (SD7).

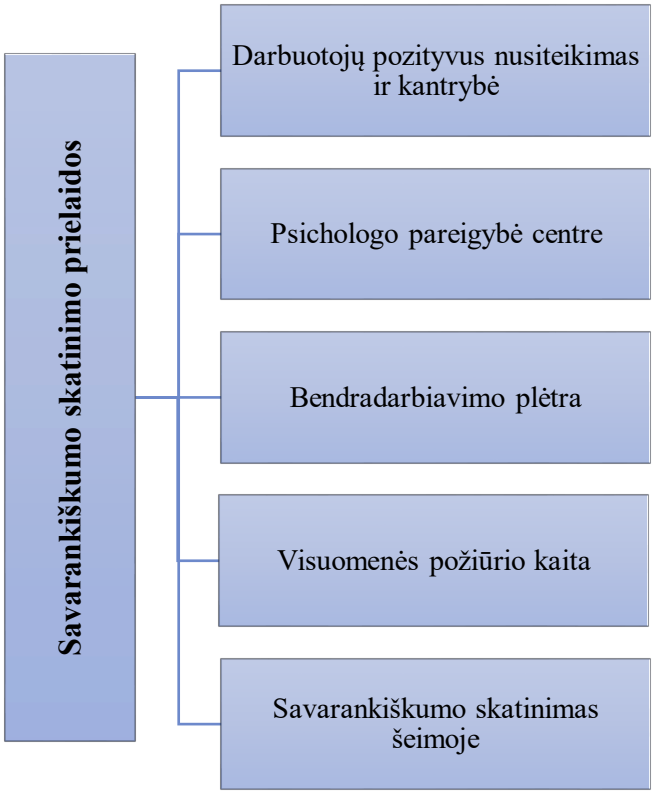
Tyrimo duomenų analizės metu išryškėjo kita problema – ***per mažas artimųjų įsitraukimas*** į neįgaliųjų savarankiškumo skatinimą: „*Dažniausiai susiduriame su artimųjų nenoru dėti pastangas, kad paslaugų gavėjas būtų kuo savarankiškesnis, bijo paleisti nuo savęs ir išleisti į visuomeninį gyvenimą, dažnai nuvertina jų gebėjimus, pastangas“* (SD6]). Per mažas artimųjų įsitraukimas, nenoras užtikrinti neįgalaus asmens savarankiškumo ugdymo tęstinumą atsikartoja viso tyrimo eigoje. Dėl artimųjų atitolimo iškyla sunkumų palaikant tarpusavio ryšį tarp šeimos ir dienos centro: „*Gal labiau, sakyčiau, tas šeimos ir centro ryšys, sunkoka jį tokį nuoseklų ir nuolatinį palaikyti*.“ (SD1). Tai rodo kai kurių artimųjų nenorą palaikyti ryšį, aktyviai dalyvauti ugdymo procese.

Taip pat vienas iš sunkumų yra susijęs su ***visuomenės netinkamu požiūriu*** į protinę negalią turinčius suaugusius asmenis ir jų savarankiškumo ugdymą: *„…dažniausiai aplinkiniai matydami neįgalų asmenį iš karto nori jį užjausti, jam padėti, o tai reiškia, kad jį nuvertina“* (SD4). Pernelyg didelis gailestingumas atsigręžia prieš pačius neįgaliuosius kaip jų savarankiškumo raišką ribojanti kliūtis. Tam, kad galėtų keistis neįgalieji, pirmiausiai, pasak tyrimo dalyvių „*..visuomenės požiūris turi keistis į asmenis turinčius protinę negalią*“ (SD5). Visuomenės požiūris ypač aktualus dėl jos vaidmens reikšmingumo: *„Visuomenės vaidmuo yra didelis, nes dažniausiai aplinkiniai matydami neįgalų asmenį iš karto nori jį užjausti, jam padėti, o tai reiškia, kad jį nuvertina“* (SD4). Gyvenant visuomenėje, būnant jos dalimi, o taip pat siekiant neįgaliųjų įtraukties, neįmanoma atsiriboti nuo dominuojančių visuomenės nuostatų. Todėl jos neišvengiamai daro poveikį kiekvienam jos nariui, ypač - labiau pažeidžiamiems nariams, tokiems kaip asmenys su proto negalia. Džiugu tai, kad pastebima ir visuomenės požiūrio į neįgaliuosius kaita. Tyrimo dalyvių nuomone, „*...žmonės vis labiau tokius asmenis įsileidžia jau į savo bendruomenes, priima į įvairias organizacijas, stengiasi priimti juos tokius, kokie jie yra“* (SD3). Šis akcentas, susijęs su jų individualumo ir unikalumo pripažinimu, priėmimu nesistengiant pakeisti, leidžiant atsiskleisti natūraliai įsiliejant į kitų tarpą, yra svarbus pokyčių rodiklis, reiškiantis esminį perversmą visuomeniniame mąstyme. Tokio pobūdžio pokyčiai negali būti spartūs, tačiau pastebimi laipsniški pasikeitimai suteikia vilties, kad ateityje jų bus daugiau ir ryškesnių. Dalis visuomenės narių vis dar jaučia baimę ir netikrumą,

susijusį su proto negalią turinčiais neįgaliaisiais: „*žmonės dažnais atvejais vis prisibijo, neprisileidžia stengiasi išvengti kontakto su šiais žmonėmis*“ (SD5). Tokios negatyvios nuostatos prisideda prie stigmatizavimo ir segregacijos. Gyvenant visuomenėje, būnant jos dalimi, o taip pat siekiant neįgaliųjų įtraukties, neįmanoma atsiriboti nuo dominuojančių visuomenės nuostatų. Todėl jos neišvengiamai daro poveikį kiekvienam jos nariui, ypač - labiau pažeidžiamiems nariams, tokiems kaip asmenys su proto negalia. Pasak mokslininkų, protinė negalia, nors ir nėra akivaizdžiai pastebima, tačiau ji taip pat stigmatizuojama kaip ir kitos negalios rūšys (Kandratavičienė, 2013). Juos iš kitų tarpo išskiria tam tikros elgesio savybės, kalbos ypatumai, socialinio ir praktinio prisitaikymo įgūdžių skirtumai ir kt. (Pundziūtė, Stankuvienė, 2011; Belva, Matson, 2012). Šie išskirtiniai bruožai tampa pastebimi ir turi įtakos stereotipinėms visuomenės nuostatoms ir elgesiui su neįgaliaisiais (Gružinskienė, 2017).

Viena iš asmens savarankiškumo raiškos sričių yra darbinė veikla. Tyrimo metu išsiaiškinta, kad įsidarbinimo sritis protinę negalią turintiems neįgaliesiems vis dar ypač sunkiai prieinama dėl ***neigiamo darbdavių požiūrio***. Tyrimo dalyvių nuomone „*Įdarbinimo srityje yra daugiausiai trikdžių, nors nesudėtinguose darbuose šiuos žmones tikrai galima būtų įdarbinti, suteikti galimybę būti reikalingais ir naudingais*“ (SD5). Darbdaviai taip pat yra visuomenės nariai ir jų pozicija atspindi dalies visuomenės požiūrį į neįgaliuosius. Todėl vienareikšmiška darbdavių pozicija, atmetant protinę negalią turinčių asmenų įdarbinimo galimybes, drauge rodo ir bendras visuomenės narių nuostatas. Sunkumus įsidarbinant pabrėžia ir mokslininkai, pastebėdami, kad darbinė veikla dažniausiai prieinama tik asmenims, turintiems nedidelę protinę negalią (Karvelienė, 2016). Nors galimybė dirbti skatina pasitikėjimą savo jėgomis, suteikia saugumo, tačiau ji gana sunkiai įgyvendinama (Gružinskienė, 2017; Akkerman ir kt., 2017). Įsidarbinimui reikšmės turi ir įgytas išsilavinimas, tačiau šioje srityje susiduriama su įvairiais su protine negalia susijusiais sunkumais (Miller ir kt., 2018). Nepaisant to, kad Lietuvoje jau pradedama skirti daugiau dėmesio neįgaliųjų įsidarbinimo problemų sprendimui (Paslaugų teikimo darbo ieškantiems asmenims tvarkos aprašas, 2019, 8 priedas), tačiau kol kas kliūčių yra daugiau nei galimybių.

Kylančių sunkumus sprendimo būdai siekiant gerinti asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą dienos centre. Tyrimo duomenys atskleidė šiuos būdus: ***darbuotojų pozityvus nusiteikimas ir kantrybė, psichologo pareigybė centre, bendradarbiavimo plėtra, savarankiškumo skatinimas šeimoje, visuomenės požiūrio kaita*** (žr. 17 pav).

17 pav. Kylančių sunkumų sprendimo būdai, siekiant gerinti asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą dienos centre

Dalis atsakomybės už sėkmę atitenka socialiniams darbuotojams. Ugdant protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą ypač svarbus ***pozityvus nusiteikimas ir kantrybė***: „*...niekada nenuleidžiame rankų, o stengiamės įžvelgti ir pačius mažiausius savarankiškumo pokyčius ir jai pasidžiaugti*“ (SD5). Tyrimo dalyviai pabrėžia kantrybės reikšmę: „*Iškilusias problemas, ugdant protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą, sprendžiu nuolatiniu darbu su jais ir kantrybe. Svarbiausia yra kantrybė*“ (SD2). Šios dvi nuostatos – pozityvumas ir kantrybė – yra kertiniai neįgaliųjų savarankiškumo skatinimo akmenys, motyvuojantys siekti geresnių rezultatų, ieškoti problemų sprendimų ir nepasiduoti. Kaip pastebi Bigby et al. (2019), bendraujant su proto negalią turinčiais neįgaliaisiais reikia daug kantrybės ir laiko, kad galima būtų pasiekti teigiamų veiklos rezultatų.

Viena iš savarankiškumo skatinimo galimybių gerinimo prielaidų laikomas ir ***psichologo etato įsteigimas*** dienos centre, kadangi *„vietoje dirbantis psichologas įneštų daug teigiamų pokyčių, nes paslaugų gavėjo dalyvavimas tam tikroje veikloje tiesiogiai priklauso nuo jo psichinės ir emocinės būsenos.“* (SD4). Pasak tyrimo dalyvių, naudojimasis bendromis paslaugomis pirminės sveikatos priežiūros centre apsunkina psichologinių problemų sprendimą, sulėtina paslaugų teikimą. Todėl svarbu šiuos specialistus turėti dienos centre, kur jų pagalba nuolatos reikalinga. Galima pastebėti, kad nors V. Gudžinskienė ir J. Šurpik (2017), remiantis atlikto tyrimo rezultatais, pabrėžė, kad asmenims su protine negalia ypač svarbi individualizuota pagalba, kurią gal suteikti ne

tik psichologas, bet ir asmeninis asistentas, tačiau šio tyrimo metu asmeninio asistento vaidmuo nebuvo minimas.

Tyrimo metu nustatyta, kad vienas iš sunkumų sprendimo būdų yra ***bendradarbiavimo plėtra***. Į savarankiškumo skatinimą įtraukiant platesnį asmenų ratą, ypač miesto bendruomenės narius, tikimasi pagerinti neįgaliųjų aktyvumą, jų bendravimo galimybes: „*Norėtųsi kad įsitrauktų daugiau miesto bendruomenės priimtų tokius asmenis atlikti bendras veiklas ne tik padedant dienos centro darbuotojam, bet ir užimti juos savaitgaliais, įtraukti į veiklas, kuriose jie būtų kaip pagalbininkai, padėjėjai ir kartu ugdytųsi jų savarankiškumo įgūdžiai.“* (SD7). Toks bendradarbiavimas užtikrintų neįgaliųjų įtraukties į visuomenę įgyvendinimą. Bendruomeniškumo svarbą pabrėžia ir Amado ir kt. (2013). Šių autorių nuomone, bendruomenės įsitraukimo dėka neįgaliųjų bendravimas su kitais visuomenės nariais tampa reguliaresnis, pastovesnis, jis išsiplečia į pačias skirtingiausias aplinkas ir formas. Tai mažina vienišumo, išskirtinumo jausmą, didina pasitenkinimą savo gyvenimu (Amado ir kt., 2013).

Visuomenės požiūrio kaita vertinant asmenų su protine negalia savarankiškumo ugdymą yra vienas iš esminių sprendimų, turinčių įtakos ne tik siaurame rate, bet visoje valstybėje ir už jos ribų. Manoma, kad svarbiausi šioje srityje yra visuomenės požiūrio pokyčiai, priimant neįgaliuosius natūraliai, betarpiškai, su atjauta ir supratimu, bet be gailesčio: *„Jeigu mes visi priimtume asmenį su proto negalia negailėdami jo, priimtume taip pat kaip ir be negalios su savo trūkumais ir privalumais būtų kur kas lengviau.“* (SD4). Laikant neįgaliuosius pilnaverčiais visuomenės nariais, priimant jų savitus bruožus ir gebėjimus, gali būti pagerintos jų savarankiškumo raiškos sąlygos. Kandratavičienė (2013) taip pat patvirtina, kad visuomenėje dominuojantis požiūris turi lemiamos įtakos asmenų, turinčių proto negalią, galimybėms aktyviai dalyvauti visuomenės gyvenime, plėtoti savo savarankiškumo galimybes.

Spręsti protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo sunkumus gali padėti ir ***savarankiškumo skatinimas šeimoje***. Viena iš neįgaliųjų savarankiškumo skatinimo prielaidų, pasak tyrimo dalyvių - tai aktyvesnis savarankiškumo skatinimas šeimos aplinkoje, užtikrinant dienos centre vykdomų veiklų tęstinumą ir perimamumą: „*...ugdant protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą daugiau įtakos galėtų turėti jų artimieji, įdėti daugiau darbo su neįgaliaisiais nuo mažens, daugiau ugdyti jų savarankiškumą, nes paskui jau atsiranda įprotis, nenoras nieko daryti, užsiblokuoja ir sunku pasiekti persilaužimo“* (SD2). Didesnis šeimos narių įsitraukimas ir įsipareigojimas gali suteikti geresnes galimybes neįgaliųjų savarankiškumo ugdymui, suvienijant šeimos ir dienos centro pastangas. Vis dėlto, atliktos neįgaliųjų apklausos rezultatai atskleidė, kad namų aplinkoje jiems pritrūksta artimųjų paramos (Neįgaliųjų individualių specialiųjų poreikių tenkinimo tyrimas, įvertinant Jungtinių tautų Neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatų įgyvendinimo efektyvumą Lietuvoje, 2018).

Apibendrinant protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo skatinimo problemas ir jų sprendimo prielaidas, galima teigti, kad pagrindiniai sunkumai kyla dėl pernelyg mažo šeimos (artimųjų) įsitraukimo, neigiamų paties kliento nuostatų, lėtos visuomenės požiūrio į neįgaliuosius kaitos. Suaugusių asmenų savarankiškumo skatinimui svarbi dienos centre dirbančių socialinių darbuotojų kompetencijų plėtotė, asmeninių savybių ugdymas, šeimos įsitraukimas į savarankiškumo ugdymą, lengviau prieinama psichologo bei psichiatro pagalba ir visuomenės požiūrio kaita.

IŠVADOS

1. Negalia yra siejama su ilgalaikiais fiziniais, psichikos, intelekto, jutimo sutrikimais, kurie sąveikaudami su nepalankiais aplinkos veiksniais asmeniui neleidžia visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje su kitais asmenimis. Protinė negalia atsiskleidžia kaip asmens savitų bruožų visuma, lemianti jo individualius gyvenimo būdo, pagalbos ir savarankiškumo poreikius. Asmenų su protine negalia teisė į savarankiškumą užtikrinama įvairių teisinių aktų tarptautiniu ir nacionaliniu lygmeniu. Savarankiškumas siejamas su apsisprendimo, autonomijos, nepriklausomybės galimybėmis, pasitikėjimu savimi. Savarankiškas gyvenimas yra įmanomas derinant įvairius aplinkos ir individualius veiksnius, leidžiančius negalią turintiems žmonėms kontroliuoti savo gyvenimą. Socialinė neįgaliųjų įtrauktis, pagrįsta bendravimu ir dalyvavimu visuomenės gyvenime, sukuria prielaidas neįgaliųjų savarankiškumo raiškai ir stiprinimui. Noras palaikyti santykius suteikia drąsos, motyvuoja stengtis ir gerinti savo savarankiškumo įgūdžius (laiko planavimo, savarankiško prekių ir paslaugų įsigijimo, finansinio raštingumo, santykių kūrimo ir palaikymo ir kt.), didina pasitikėjimą savimi, savo jėgomis, pasitenkinimą savo gyvenimu ir jo kokybe.
2. Dienos centrai yra įstaigos, kurios gali būti pavaldžios savivaldybėms arba įsteigtos nevyriausybinių organizacijų. Dienos centruose teikiamos socialinių įgūdžių palaikymo ir atkūrimo, laisvalaikio, ir darbinio užimtumo paslaugos, stiprinančios protinę negalią turinčių asmenų bendravimo įgūdžius ieškant pagalbos, prisitaikant prie naujų sąlygų ir situacijų, dalyvaujant visuomenės ir bendruomeniniame gyvenime, užmezgant ir palaikant tarpasmeninius ryšius su artimaisiais ar draugais bei pažįstamais, įgyjant ar palaikant darbinius įgūdžius, suteikiančius integracijos į darbo rinką galimybių. Teikiamų paslaugų įvairovė turi įtakos proto negalią turinčių asmenų įgalinimui, suteikia neįgaliesiems savarankiškumo galimybes ir teisę būti savo gyvenimo šeimininkais.
3. Tyrimo metu nustatyta, kad:
    - Vertinant protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo įgūdžius, svarbų vaidmenį atlieka jų stebėjimas, artimųjų pateikta informacija ir dokumentai. Šios informacijos pagrindu nustatomas savarankiškumo įgūdžių ugdymo poreikis. Dažniausiai trūksta buitinių, rūpinimosi savimi, bendravimo, kompiuterinio raštingumo ir finansinio raštingumo įgūdžių. Jų ugdymui svarbi paties neįgalaus asmens motyvacija ir motyvavimas, šeimos pastangos, kliento ir socialinio darbuotojo tarpusavio ryšys, dienos centro darbuotojų indėlis.

- Šeimos įsitraukimą ugdyti asmenų su protine negalia savarankiškumą sąlygoja teigiamas požiūris į darbuotojų pastangas ugdyti jų šeimos nario savarankiškumą dienos centre, darbuotojų palaikymas ir pagalba jiems. Neigiamos įtakos, šeimos įsitraukimui ugdyti asmenų su protine negalia savarankiškumą, turi šeimos narių nuovargis, jų atsiribojimas, perkeliant atsakomybę dienos centrui, veiklų tęstinumo namuose ir bendradarbiavimo su dienos centru trūkumas, taip pat neįgaliųjų savarankiškumo įgūdžių nuvertinimas, laiko trūkumas.
- Dienos centre ugdomi šie proto negalią turinčių suaugusių asmens savarankiškumo įgūdžiai: darbiniai, kasdienių poreikių tenkinimo, laisvalaikio organizavimo, bendravimo ir kompiuterinio raštingumo. Šių įgūdžių ugdymas vyksta pažįstant neįgalų asmenį, planuojant veiklas, jas organizuojant, fiksuojant teigiamus pokyčius, paskatinant, suteikiant jiems savarankiškumo, įtraukiant šeimą, pasitelkiant komandinį darbą ir rodant teigiamą pavyzdį. Šių pastangų dėka išauga proto negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumas, pagerėja bendravimo įgūdžiai, nuotaika ir įsitraukimas į darbo rinką. Socialiniams darbuotojams padeda dalyvavimas mokymuose, informacijos paieška, dalinimasis patirtimi, asmeniniai apmąstymai, refleksija. Socialiniai darbuotoja pageidauja gebėjimo atsipalaiduoti, analitinių gebėjimų, psichologinių žinių ir žinių apie specifinius psichikos sutrikimus mokymų.
- Dienos centrui bendradarbiaujant su šeima keičiamasi informacija, aptariami planai, organizuojamas bendras darbas, šventės, palaikomas pastovus bendravimo ryšys. Dienos centro bendradarbiavimo laukas apima ryšius su kultūros ir švietimo įstaigomis, neformalaus ugdymo pedagogais, sveikatos priežiūros įstaigomis, bendruomene, neįgaliųjų dienos centrais ir įvairių sričių specialistais.
- Ugdant proto negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumą susiduriama su neigiama asmens nuostata, per menku artimųjų įsitraukimu, neigiamu darbdavių ir visuomenės požiūriu. Kylančius sunkumus siūloma spręsti pozityvus dienos centro darbuotojų nusiteikimas ir kantrybė, įsteigiant dienos centre psichologo pareigybę, plėtojant bendradarbiavimo ryšius, skatinant savarankiškumą šeimoje ir keičiant visuomenės požiūrį į neįgaliuosius.

REKOMENDACIJOS

Rekomendacijos dienos centro vadovybei:

- Kiekvieną mėnesį organizuoti reguliarius atsipalaidavimo užsiėmimus centro darbuotojams, pasitelkiant psichologo pagalbą.

Rekomendacijos socialiniams darbuotojams:

- Parengti metodinę medžiagą tėvams, kaip skatinti proto negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumą namų aplinkoje.
- Sukurti dienos centro interneto svetainėje arba facebook paskyroje metodinės informacijos ir naujienų prieiga tėvams.
- Organizuoti bendrą savaitgalio stovyklą tėvams ir proto negalią turintiems vaikams, lankantiems dienos centrą.
- Organizuoti dienos centrą lankančių suaugusių asmenų su proto negalia artimiesiems gerosios patirties pavyzdžio pristatymą, pabrėžiant šeimos vaidmenį ugdant neįgalaus asmens savarankiškumą.

LITERATŪRA

1. *Ageing and Intellectual Disabilities - Improving Longevity and Promoting Healthy Ageing: Summative Report* (2000). Geneva, Switzerland: World Health Organization.
2. Akkerman, A., Kef, S. and Meininger, H. P. (2017). Job satisfaction of people with intellectual disabilities: the role of basic psychological need fulfillment and workplace participation. *Disability and Rehabilitation,* Vol. *40*, 1192–1199.
3. Amado, A. N., Stancliffe, R. J., McCarron, M. and McCallion, P. (2013). Social Inclusion and Community Participation of Individuals with Intellectual/Developmental Disabilities. *Intellectual and Developmental Disabilities*, Vol. 51, No. 5, 360–375.
4. Anča, G. ir Neimane, I. (2014). Praktinis vadovas tikslinėms grupėms „Kaip atpažinti ir bendrauti su žmonėmis, turinčiais negalią“. Prieiga per internetą: http://www.negalia.lt/wp-content/uploads/2014/12/Praktinis-vadovas-%E2%80%9EKaip-atpa%C5%BEinti-ir-bendrauti-su-%C5%BEmon%C4%97mis-turin%C4%8Diais-negali%C4%85%E2%80%9C.pdf.
5. Angelova-Mladenova, L. (2017). The right to live independently and be included in the community. Prieiga per internetą: http://enil.eu/wp-content/uploads/2017/06/The-right-to-live-independently_FINAL.pdf.
6. *Asmenų su negalia socialinė integracija. Valstybinio audito ataskaita* (2020). Prieiga per internetą: https://www.lrs.lt/sip/getfile?guid=3ae6e696-9a98-4e82-af09-0f0d4fd0adfd.
7. Astopovičienė E, Liaudanskienė V. ir Vilūnienė A. (2003). *Savarankiškumo formavimas buityje*. Vilnius: Viltis.
8. Belva, B. C. and Matson J. L. (2012). An examination of specific daily living skills deficits in adults with profound intellectual disabilities. *Research in Developmental Disabilities 34*, 596–604.
9. *Bendroji pastaba dėl 19 straipsnio: gyvenimas savarankiškai ir įtrauktis į bendruomenę* (2017). Prieiga per internetą: http://www.ndt.lt/wp-content/uploads/Article-19_Independent-Living_vert_final.pdf
10. Bigby, Ch., Anderson, S. and Cameron, N. (2018). Identifying conceptualizations and theories of change embedded in interventions to facilitate community participation for people with intellectual disability: A scoping review. *Research in Intellectual Disabilities Published, Vol. 31*, 165–180.
11. Bigby, Ch., Whiteside, M. and Douglas, J. (2019). Providing support for decision making to adults with intellectual disability: Perspectives of family members and workers in disability support services. *Journal of Intellectual & Developmental Disability, Vol. 44*, 396–409.

12. Björnsdóttir, K., Stefánsdóttir, G. V. and Stefánsdóttir, Á. (2015). 'It's my life': Autonomy and people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities, 19 (1)*, 5–21.
13. *Choice and control: the right to independent living. Experiences of persons with intellectual disabilities and persons with mental health problems in nine EU Member States* (2013). Prieiga per internetą: https://fra.europa.eu/sites/default/files/choice_and_control_en_13.pdf.
14. Čepienė, A. ir Petkevičiūtė, S. (2019). Universalaus dizaino pritaikymo teoriniai aspektai judėjimo negalės kontekste. *Mokslo taikomieji tyrimai Lietuvos kolegijose, Nr. 15,* 85–93.
15. Čiapaitė, L. ir Vaitkevičienė, A. (2020). Kaip negalią turintys asmenys vertina socialinių paslaugų kokybę. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika, Vol. 21,* 37–65.
16. *Definition: intellectual disability*. World Health Organization. Prieiga per internetą: https://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/mental-health/news/news/2010/15/childrens-right-to-family-life/definition-intellectual-disability.
17. *Disability and Development Report 2018* (2019). New York: United Nations.
18. Drăghici, E. (2015). The importance of the day care centers in the life of the disabled people and their families. *Revista de Asistenţă Socială, Vol. 14,* 137–151.
19. Dvarionas, Dž., Motiečienė, R., Ruškus, J., Mažeikienė, N. ir Naujanienė, R. (2014). Įgalinančių socialinių paslaugų modelis socialinės gerovės politikos kontekste. *Filosofija. Sociologija, T. 25, Nr. 2,* 89–97.
20. European Disability Movement Agrees Definition of Independent Living (2021). Prieiga per internetą: https://enil.eu/news/european-disability-movement-agrees-definition-of-independent-living/.
21. Europos Tarybos 2017–2023 m. strategija dėl negalios (2017) Prieiga per internetą: https://socmin.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/socialine-integracija/europos-tarybos-2017-2023-m-strategija-del-negalios.
22. *Finansinės pagalbos priemonių teikimo neįgaliesiems, studijuojantiems aukštosiose mokyklose, tvarkos aprašas* (2006). Valstybės žinios, 2006-08-31, Nr. 93-3655.
23. Gaižauskaitė, I. ir Valavičienė N. (2016). *Socialinių tyrimų metodai: kokybinis interviu*. Vilnius: Registrų centras.
24. Genienė, R. (2020). Decovidacija = deinstitucionalizacija. Savarankiškas gyvenimas ir įtrauktis į bendruomenę. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika, Vol. 21*, 26–36.
25. *Gerosios praktikos pavyzdžiai dėl asmenų su negalia įgalinimo, suteikiant jiems pagalbos paslaugas sprendimų priėmimui ir savarankiškam gyvenimui užtikrinti* (2015). Vilnius: Asociacija „Lietuvos neįgaliųjų forumas".

26. Gilson, C. B. and Carter, E. W. (2016). Promoting Social Interactions and Job Independence for College Students with Autism or Intellectual Disability: A Pilot Study. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 46 (11)*, 3583–3596.
27. Grigaitė, U. ir Jurevičiūtė, G. (2020). *Žmonių su negalia socialinės integracijos veiklos rezultatų bei Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių Konvencijos ir jos fakultatyvaus protokolo įgyvendinimo 2019 m. stebėsenos ataskaita*. [žiūrėta 2021 m. birželio 27 d.], prieiga internete http://www.ndt.lt/wp-content/uploads/ZTSI_ataskaita_po-pastabu_FINAL.pdf
28. Gudžinskienė, V. ir Šurpik, J. (2017). Jaunuolių, turinčių proto negalią, savarankiškumo ugdymo(si) sėkmės kriterijai. *Socialinis darbas, 15(1)*, 6-21.
29. Gružinskienė, G. (2017). Neįgaliųjų integracijos į darbo rinką priemonių tobulinimas Lietuvoje. *Vadybos mokslas ir studijos - kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai, T. 39, Nr. 2,* 166–177.
30. Kandratavičienė, A. (2013). Asmens, turinčio proto negalią, ir aplinkos sąveika: socialinės karjeros diskursas. Daktaro disertacija. Prieiga per internetą: https://www.lituanistika.lt/content/73982.
31. Karvelienė, R. (2016). Negalią turinčių studentų dalyvavimas aukštojo mokslo tarptautiškumo veiklose. *Specialusis ugdymas,* 2 (35), 109–140.
32. Karvelienė, R. (2019). Studentų, patekusių į negalios situaciją, įgalinimas dalyvauti aukštojo mokslo tarptautinėse veiklose. Mokslo daktaro disertacija. Prieiga per internetą: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiK69jG_6PwAhXoo4sKHSIuBC8QFjAAegQICBAD&url=http%3A%2F%2Fdaily.su.lt%2FSU_docs%2Fphd%2Fginamos-disertacijos%2FKarvelienes_daktaro%2520disertacija04_03.pdf&usg=AOvVaw1vEGkyxgFTXj50hjY4UDb3.
33. *Kokybinis asmenų su negalia poreikių tyrimas* (2017). Prieiga per internetą: https://www.kvb.lt/images/vaizdai/tyrimai/Asmen%C5%B3_su_negalia_tyrimas_.pdf_756_KB.pdf.
34. Kreivinienė, B., Vaišvilaitė, V., Miškinė, V. ir Kasparavičienė, A. (2021). Vaikų, turinčių negalių, savarankiškumo formavimas delfinų terapijos centre: didesnių galimybių link. *Tiltai*. Nr. 1, p. 101-120.
35. Kvieskienė, G., Čiužas, R., Vaicekauskienė, V. ir Šalaševičiūtė, R. (2015). *Kompleksinė pagalba neįgaliems asmenims*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.
36. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (2000). *Valstybės žinios*, 2000-09-06, Nr. 74-2262, naujausia galiojanti suvestinė redakcija 2021-07-30 - 2021-12-31.
37. *Lietuvos Respublikos darbo kodeksas* (2016). TAR, 2016-09-19, Nr. 23709, prieiga internete https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/10c6bfd07bd511e6a0f68fd135e6f40c/asr

38. Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 1992, Nr.33-1014,
39. *Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas* (1991). Lietuvos aidas, 1991-12-13, Nr. 249-0.
40. *Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymas* (2006). Valstybės žinios, 2006-02-11, Nr. 17-589.
41. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas dėl Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2007 m. vasario 20 d. įsakymo nr. A1-46 „Dėl socialinės globos normų aprašo patvirtinimo“ pakeitimo (2014). TAR, 2014-07-14, Nr. 10184. prieiga internete https://www.e-tar.lt/portal/legalAct.html?documentId=228858400b4411e4adf3c8c5d7681e73
42. Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas Dėl asmeninio asistento paslaugų organizavimo ir teikimo bei asmeninio asistento veiklos gairių patvirtinimo (2018). [žiūrėta 2021 m. lapkričio 2 d.], prieiga internete https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/0a88667220b911e88a05839ea3846d8e?jfwid=q8i88lp51
43. Lietuvos Respublikos vietos savivaldos įstatymas (2008). *Valstybės žinios*, 2008-10-01, Nr. 113-4290
44. Manikas, A., Carter, E. W. and Bumble, J. (2018). Inclusive Community Service Among College Students With and Without Intellectual Disability: A Pilot Study. *Journal of Postsecondary Education and Disability, Vol. 31(3),* 225–238.
45. Maulik, P. K., Mascarenhas, M. N., Mathers, C. D., Dua, T. and Saxena, S. (2011). Prevalence of intellectual disability: A meta-analysis of population-based studies. *Research in Developmental Disabilities, Vol 32(2),* 419–436.
46. McVilly, K. R., Stancliffe, R. J., Parmenter, T. R. and Burton-Smith, R. M. (2006). “I get by with a little help from my friends”: Adults with intellectual disability discuss loneliness. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities, 19,* 191–203.
47. Miller, K. D., Schleien, S. J., White, A. L. and Harrington, L. (2018). “Letting Go:” Parent Perspectives on the Outcomes of an Inclusive Postsecondary Education Experience for Students with Developmental Disabilities. *Journal of Postsecondary Education and Disability, Vol. 31(3),* 267–285.
48. *Našlaičių ir tėvų globos netekusių vaikų savarankiško gyvenimo įgūdžių ugdymo programa* (2007). Vilnius.
49. *Našlaičių ir tėvų globos netekusių vaikų savarankiško gyvenimo įgūdžių ugdymo programos įgyvendinimo rekomenacijos* (2007). Vilnius.
50. *Neįgaliųjų individualių specialiųjų poreikių tenkinimo tyrimas, įvertinant Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatų įgyvendinimo efektyvumą Lietuvoje. Apklausos rezultatų*

ataskaita (2018). Vilnius: Lietuvos neįgaliųjų draugija. Prieiga per internetą: http://www.ndt.lt/neigaliuju-teisiu-konvencija/tyrimai/tyrimai-2018-m/.

51. *Neįgaliųjų ir kitų visuomenės narių nuomonės apklausa, įvertinant Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencijos įgyvendinimo efektyvumą Lietuvoje* (2017). Vilnius: Neįgaliųjų draugija.
52. *Neįgaliųjų individualių specialiųjų poreikių tenkinimo tyrimas, įvertinant Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatų įgyvendinimo efektyvumą Lietuvoje. Apklausos rezultatų ataskaita* (2018). Vilnius: Lietuvos neįgaliųjų draugija. Prieiga per internetą: http://www.ndt.lt/neigaliuju-teisiu-konvencija/tyrimai/tyrimai-2018-m/.
53. *Neįgaliųjų socialinės integracijos 2021–2023 metų veiksmų planas* (2019). TAR, 2019-08-02, Nr. 12729.
54. *Neįgaliųjų teisių konvencija* (2010). Valstybės žinios, 2010-06-19, Nr. 71-3561.
55. *Neįgaliųjų teisių konvencija. Neįgaliesiems pritaikytas tekstas.* (2015).
56. *Neįgalumo statistika ir dinamika* (2020). [žiūrėta 2021 m. birželio 27 d.], prieiga internete https://socmin.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/socialine-integracija/neigaliuju-socialine-integracija/statistika-2
57. Pallisera, M., Vilà, M., Fullana, J., Díaz-Garolera, G., Puyalto, C. and Valls, M. J. (2018). The Role of professionals in promoting independent living: Perspectives of self-advocates and front-line managers. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities, 31(6),* 1103–1112.
58. *Paslaugų teikimo darbo ieškantiems asmenims tvarkos aprašas* (2019). TAR, 2019-04-02, Nr. 5226. [žiūrėta 2021 m. spalio 27 d.], prieiga internete https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/bc92a1b0557d11e98bc2ba0c0453c004
59. *Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems ir likusiems be tėvų globos vaikams 2014-2023 metų veiksmų planas* (2014). TAR, 2014-02-17, Nr. 1624, [žiūrėta 2022 m. sausio 7 d.], prieiga internete https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/e4169490984411e3aad2c022318814db/asr
60. Prakapas, R. ir Butvilas, T. (2011). *Mokslinio tiriamojo darbo logografika studijoms.* Vilnius: MRU leidykla. *Propósitos y Representaciones.* Vol. 9, p. 1-8.
61. Pundziūtė, Z. ir Stankuvienė, D. (2011). *Svarbiausi sėkmingos proto negalios asmenų integracijos į darbo rinką principai. Metodinė priemonė.* Mažeikiai: VšĮ „Vilties erdvė“.
62. Qian, X., Clary, E., Johson D. R. and Echternacht, J. K. (2018). The Use of a Coaching Model to Support the Academic Success and Social Inclusion of Students with Intellectual Disabilities in Community and Technical College Settings. *Journal of Postsecondary Education and Disability, Vol. 31(3),* 193–208.
63. Ruškus, J., Mažeikienė, N., Naujanienė, R., Motiečienė R. ir Dvarionas, Dž. (2013). Įgalinimo samprata socialinių paslaugų kontekste. *Socialinis darbas. Patirtis ir metodai, 12 (2),* 9–43.

64. Samošonok, K. (2013). Globos namuose gyvenančių vaikų ir paauglių savarankiško gyvenimo įgūdžių ugdymas: pasiekimai, sunkumai, sprendimai. Pedagogika. Nr. 110, p. 103-115.
65. Sandjojo, J., Zedlitz, A., Gebhardt, W. A., Hoekman, J., Dusseldorp, E., den Haan, J. A. and Evers, A. W. A. (2018). Training staff to promote self-management in people with intellectual disabilities. *Journal of Research in Intellectual Disabilities, 31*, 840–850.
66. Sandjojo, J., Zedlitz, A., Gebhardt, W. A., Hoekman, J., den Haan, J. A. and Evers, A. W. A. (2019a). Effects of a self-management training for people with intellectual disabilities. *Journal of Research in Intellectual Disabilities, 32*, 390–400.
67. Sandjojo, J., Gebhardt, W. A., Zedlitz, A., Hoekman, J., den Haan, J. A. and Evers, A. W. A. (2019b). Promoting Independence of People with Intellectual Disabilities: A Focus Group Study erspectives from People with Intellectual Disabilities, Legal Representatives, and Support Staff. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities, 16(1)*, 37–52.
68. *Sergančių asmenų skaičius pagal diagnozių grupes* (prisirašę ligoniai) (2018), [žiūrėta 2021 4], prieiga internete https://stat.hi.lt/default.aspx?report_id=237
69. Simplican, S. C., Leader, G., Kosciulek, J. and Leahy, M. (2015). Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: an ecological model of social networks and community participation. Research in Developmental Disabilities. Prieiga per internetą: https://www.lenus.ie/bitstream/handle/10147/559265/Defining%20Social%20Inclusion%20HSE%20copy.pdf?sequence=1
70. *Socialinės globos įstaigose gyvenančių proto ir (ar) psichikos negalią turinčių suaugusių individualių poreikių nustatymo ir individualių planų sudarymo metodinių dokumentų paketas*. (2019). Prieiga per internetą: https://www.pertvarka.lt/veikla/projekto-planas/2-uzdavinys/.
71. Spiriajevienė, I. ir Spiriajevas, E. (2015). Neįgaliųjų studijavimas aukštojoje mokykloje kaip socialinio dalyvavimo ir karjeros išraiška. *Regional Formation and Development Studies*, No. 2 (16), 78–88.
72. *Studijos ir negalia*. Prieiga per internetą: https://www.vu.lt/studijos/studentams/studijos-ir-negalia#studiju-individualizavimo-budai.
73. Šileikytė, D. (2019). Ar aukštosios mokyklos pasiruošusios priimti negalią turinčius studentus? *Švietimo naujienos*. Prieiga per internetą: https://www.svietimonaujienos.lt/ar-aukstosios-mokyklos-pasiruosusios-priimti-negalia-turincius-studentus/
74. *Teisės aktų analizės ir atitikimo konvencijai vertinimas, atsižvelgiant į Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisų konvencijos straipsnių nuostatas* (2017). Vilnius: Lietuvos neįgaliųjų forumas. Prieiga per internetą: http://www.ndt.lt/neigaliuju-teisiu-konvencija/tyrimai/tyrimai-2017-m/.
75. *Tikslinių išmokų neįgaliesiems, studijuojantiems aukštosiose mokyklose, skyrimo tvarkos aprašas* (2011). Valstybės žinios, 2011-09-17, Nr. 114-5372.

76. *Union of Equality Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030* (2021). Prieiga per internetą: https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8376&furtherPubs=yes.
77. Vaičekauskaitė, R. (2008). *Vaiko su negale savarankiškumo ugdymo šeimoje diskursas.* Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
78. Valenta, A. (2019). Plečiasi asmeninio asistento erdvė. *Mūsų žodis,* nr. 11.
79. Večkienė, N., P., Navikienė, Ž. ir Kandratavičienė, A. (2012). Asmenų, turinčių proto negalią, socialinės karjeros modelis. *Tiltai, 4*, 175–188.
80. *Vilniaus universiteto studijų individualizavimo pagal individualiuosius poreikius, kylančius dėl negalios, tvarkos aprašas* (2019). Prieiga per internetą: https://www.vu.lt/studijos/studentams/studijos-ir-negalia.
81. Visos naujovės – vienoje vietoje: kas 2020 metais keičiasi neįgaliesiems. Prieiga per internetą: https://socmin.lrv.lt/lt/naujienos/visos-naujoves-vienoje-vietoje-kas-2020-metais-keiciasi-neigaliesiems.
82. Wilson, N. J., Jaques, H., Johnson, A. and Brotherton, M. L. (2017). From Social Exclusion to Supported Inclusion: Adults with Intellectual Disability Discuss Their Lived Experiences of a Structured Social Group. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities, 30,* 847–858.
83. *World Report on Disability* (2011). Prieiga per internetą: https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/sensory-functions-disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability.
84. *Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija.* (1950). Prieiga per internetą: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.114048

SANTRAUKA

Jokubynienė, I. (2022). *Suaugusių asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo ugdymas dienos centruose.* Edukologijos ir socialinio darbo instituto, Žmogaus ir visuomenės studijų fakulteto, socialinio darbo magistrantūros studijų magistro darbas. Darbo vadovas: Doc. dr. Rita Raudeliūnaitė. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

Neįgaliųjų teisių užtikrinimas išlieka aktualia problema. Akcentuojant asmenų su negalia savarankiškumą, kaip vieną iš svarbių žmogaus teisių užtikrinimo aspektų, svarbų vaidmenį atlieka dienos centrai ir juose teikiamos savarankiškumo ugdymo paslaugos. Todėl svarbu teoriškai ir empiriškai atskleisti suaugusiųjų asmenų, turinčių protinę negalią, savarankiškumo ugdymo galimybes dienos centruose.

Tyrimas atskleidė, kad: Vertinant protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo įgūdžius, svarbus jų stebėjimas, artimųjų informacija ir dokumentai. Dažniausiai trūksta buitinių, rūpinimosi savimi, bendravimo, kompiuterinio raštingumo ir finansinio raštingumo įgūdžių. Jų ugdymui svarbi paties neįgalaus asmens motyvacija ir motyvavimas, šeimos pastangos, kliento ir darbuotojo tarpusavio ryšys, darbuotojų indėlis. Šeimos pastangas skatinti asmens su proto negalia savarankiškumą lemia nuovargis ir atsiribojimas, teigiamas požiūris į dienos centro darbuotojų pastangas, veiklų tęstinumo namuose ir bendradarbiavimo trūkumas. Asmenų su proto negalia savarankiškumo ugdymui namuose teigiamos įtakos turi pastovios šeimos pastangos, neigiamai veikia neįgaliųjų savarankiškumo įgūdžių nuvertinimas, laiko trūkumas, aukšti reikalavimai centro darbuotojams. Dienos centre ugdomi darbiniai, kasdienių poreikių tenkinimo, laisvalaikio organizavimo, bendravimo ir kompiuterinio raštingumo įgūdžiai. Šių įgūdžių ugdymas vyksta pažįstant neįgalų asmenį, planuojant veiklas, jas organizuojant, fiksuojant teigiamus pokyčius, paskatinant, suteikiant jiems savarankiškumo, įtraukiant šeimą, pasitelkiant komandinį darbą ir rodant teigiamą pavyzdį. Ugdymo metu išauga proto negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumas, pagerėja bendravimo įgūdžiai, nuotaika ir įsitraukimas į darbo rinką. Socialiniai darbuotoja pageidauja gebėjimo atsipalaiduoti, analitinių gebėjimų, psichologinių žinių ir žinių apie specifinius psichikos sutrikimus mokymų. Bendradarbiaujant su šeima bendraujama, keičiamasi informacija, aptariami planai, organizuojamas bendras darbas, šventės. Dienos centro bendradarbiauja su kultūros ir švietimo įstaigomis, neformalaus ugdymo pedagogais, sveikatos priežiūros įstaigomis, bendruomene, neįgaliųjų dienos centrais ir įvairių sričių specialistais. Susiduriama su neigiama kliento nuostata, per menku artimųjų įsitraukimu, neigiamu darbdavių ir visuomenės požiūriu. Kylančius sunkumus siūloma spręsti pozityvus dienos centro darbuotojų nusiteikimas ir kantrybė, įsteigiant dienos centre psichologo pareigybę, plėtojant bendradarbiavimo ryšius, skatinant savarankiškumą šeimoje ir keičiant visuomenės požiūrį į neįgaliuosius.

SUMMARY

Jokubynienė, I. (2022). Development of independence of adults with intellectual disabilities in day care centers. Institute of Education and Social Work, Faculty of Human and Social Studies, Master's thesis in social work. Work supervisor: Doc. dr. Rita Raudeliūnaitė. Vilnius: Mykolas Romeris universitety.

Ensuring the rights of people with disabilities remains a pressing issue. Day care centers and the services they provide play an important role in emphasizing the independence of people with disabilities as an important aspect of ensuring human rights. Therefore, it is important to theoretically and empirically reveal the possibilities of developing the independence of adults with intellectual disabilities in day care centers.

The study revealed that: Observation, relatives' information and documents are important in assessing the independence skills of people with intellectual disabilities. Household, self-care, communication, computer literacy, and financial literacy skills are often lacking. The motivation, the family's efforts, the relationship between the client and the staff, and the contribution of the staff are important for the education. In promoting self-reliance in the home environment, the level of family involvement is determined by fatigue and alienation, a positive attitude towards the efforts of day center staff, a lack of cooperation and continuity of activities at home. The development of independence of people with intellectual disabilities at home is positively influenced by the constant efforts of the family. The devaluation of the independence skills of the disabled, lack of time, and high demands on the staff of the centre affects negatively. The day center develops working skills, meeting daily needs, organizing leisure time, communication and computer literacy. The development of these skills takes place through getting to know a person with a disability, planning activities, organizing them, capturing positive change, encouraging them, giving them independence, involving the family, using teamwork and setting a positive example. Education increases the independence of adults with intellectual disabilities, improves communication skills, mood and participation in the labor market. The social worker wants training to relax, analytical skills, psychological knowledge and knowledge of specific mental disorders. Cooperating with family, information is exchanged, plans are discussed, joint work and celebrations are organized. The day center cooperates with cultural and educational institutions, non-formal education teachers, health care institutions, the community, day care centers for the disabled and specialists in various fields. The problemas are: negative attitude of the client, too little involvement of relatives, negative attitude of employers and society. The problemas are solving by positive attitude and patience of the day center staff, psychologist in the day center, developing collaborative relationships, promoting family independence and changing society's attitudes towards people with disabilities.

PRIEDAI

1 priedas

Klausimynas dienos centro socialiniams darbuotojams

Gerb. Tyrimo dalyvi,

Esu Inga Jokubynienė, Mykolo Romerio universiteto, socialinio darbo magistrantūros studijų programos studentė. Atlieku magistrinio baigiamojo darbo tyrimą, kurio tikslas - atskleisti socialinių darbuotojų patirtį ugdant suaugusių asmenų su protine negalia savarankiškumą dienos centruose.

Jūsų patirtis atliekant šį tyrimą labai svarbi. Todėl prašau Jūsų atsakyti į keletą klausimų. Užtikrinu, kad, naudojant šio tyrimo metu gautą informaciją, Jūsų tapatybė, įstaiga, kurioje dirbate, nebus atskleista, tyrimo duomenys bus pateikti apibendrinta forma.

Noriu jūsų paklausti, ar sutinkate, kad interviu būtų įrašomas?

KLAUSIMAI

Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo vertinimas:

1. Kaip vertinate suaugusių protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą? Į ką ypač atkreipiate dėmesį?
2. Iš kur gaunate informacijos apie protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo gebėjimus?
3. Kas Jums padeda surinkti informaciją apie protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo gebėjimus?
4. Kokie suaugusių protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo gebėjimai, Jūsų nuomone, yra patys svarbiausi?
5. Kaip nustatote, kuriuos gebėjimus reikėtų ugdyti?
6. Kokie veiksniai ir kaip turi įtakos protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymui dienos centre?

Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų artimųjų vaidmuo skatinant savarankiškumą:

7. Kaip namų aplinkoje yra ugdomi protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo gebėjimai?
8. Koks protinę negalią turinčių asmenų artimųjų požiūris į jų savarankiškumo ugdymą dienos centre?
9. Kaip protinę negalią turinčių suaugusių asmenų artimieji prisideda prie jų savarankiškumo ugdymo, pradėto vykdyti dienos centre, tęstinumo? Kaip juos įtraukiate?
10. Kaip vyksta bendravimas ir bendradarbiavimas tarp protinę negalią turinčių suaugusių asmenų artimųjų ir dienos centro darbuotojų? Su kokiomis problemomis ir džiaugsmais susiduriate?

Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo skatinimas ugdymas dienos centre:

11. Kokius ir kaip protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiško gyvenimo įgūdžius ugdote dienos centre?
12. Iš kur gaunate metodinės informacijos ir pagalbos ugdant protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumą?
13. Kokių kompetencijų Jums reikia ugdant protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą? Kokias savo kompetencijas norėtumėte tobulinti?
14. Su kuo ir kaip bendradarbiaujate ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą dienos centre?
15. Su kokiomis institucijomis ir specialistais bendradarbiaujate ugdant asmenų su protine negalia savarankiškumą dienos centre?
16. Koks visuomenės vaidmuo ugdant protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą?

Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo sunkumai ir jų sprendimas dienos centre:

17. Su kokiais sunkumais susiduriate ugdant protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumą?
18. Kaip sprendžiate iškilusius sunkumus ir problemas? Kas padeda juos nugalėti?

Protinę negalią turinčių suaugusių asmenų savarankiškumo ugdymo galimybių plėtra dienos centre:

19. Kaip manote, kaip galima būtų tobulinti protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymą dienos centre?
20. Kurioje srityje yra daugiausiai trukdžių, susijusių su protinę negalią turinčių asmenų savarankiškumo ugdymo gerinimu?